

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας

Γ' ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Θεωρητική Κατεύθυνση

Βιβλίο Καθηγητή

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ
ΔΩΡΕΑΝ

17120

Με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται απο τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Γ΄ Ενιαίου Λυκείου
(Θεωρητική κατεύθυνση)

Βιβλίο του καθηγητή

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ - ΑΘΗΝΑ

Συγγραφείς κατά θέμα:

- **Γεώργιος Μαργαρίτης**, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης: *Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση*
- **Αγαθοκλής Αξέλης**, δ. Ιστορίας, εκπ/κός Δ.Ε.: *Διαμόρφωση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1821-1936)*
- **Νίκος Ανδριώτης**, δ. Ιστορίας, εκπ/κός Δ.Ε.: *Το προσφυγικό Ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930)*
- **Θεοχάρης Δετοράκης**, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης: *Το Κρητικό Ζήτημα από διπλωματική άποψη κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*

Συντονιστής - Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

Ιωσήφ Περάκης, δ.φ. Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Στοιχειοθεσία - φιλομορφηση - μοντάζ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΜΥΡΝΙΩΤΑΚΗ

**ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ**

Από την Αγροτική Οικονομία στην Αστικοποίηση

α. Γενικές παρατηρήσεις

Ο ρόλος ενός σχολικού βιβλίου είναι δύσκολος και άχαρος. Όσο κι αν μοχθήσουν οι συγγραφείς του, όσο καλά κι αν το παρουσιάσουν και το σχολιάσουν εκείνοι που θα αναλάβουν την διδασκαλία του, το βιβλίο αυτού του είδους δεν παύει να συνδέεται με την εξεταστική διαδικασία που, νομίζω ότι όλοι θα συμφωνήσουν σ' αυτό, δεν είναι η πιο ευχάριστη εμπειρία των μαθητευομένων εφήβων. Το σχολικό βιβλίο είναι λοιπόν κατ' αρχή αντιπαθές, ιδιαίτερα δε όταν ο ρόλος του είναι η καταγραφή εξεταστικής ύλης.

Η παραπάνω διαπίστωση επαυξάνεται, όταν το θέμα δεν προσφέρεται για απομνημόνευση. Δεν είναι δηλαδή μια στρωτή αφήγηση, μια ιστορία περιγραφική καταστάσεων και πράξεων, δεν ξετυλίγεται γραμμικά, προοδευτικά. Στους χώρους της κοινωνικής και της οικονομικής ιστορίας οι έννοιες είναι σχετικές και οι περιγραφές παράλληλες. Για να αντιληφθούμε τις προόδους, τις τομές ή τις σταθερές μιας κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, χρειάζεται πολλές φορές να βαδίσουμε σε διαδρομές επάλληλες, να εξετάσουμε την ίδια χρονική συγκυρία από πολλές πλευρές, να επανέλθουμε στα βήματά μας και να ξαναρχίσουμε πολλές φορές, θέτοντας διαφορετικά ερωτήματα κάθε φορά. Για εμάς, η διαδικασία αυτή μπορεί να φαίνεται σωστή και επιθυμητή καθώς αποκαλύπτει το βάθος των καταστάσεων που υπάρχουν και λειτουργούν κάτω από τα αμέσως αντιληπτά ιστορικά γεγονότα. Για τα παιδιά όμως που το εξεταστικό σύστημα σπρώχνει στην απομνημόνευση, η διαδικασία αυτή ίσως αποτελεί μια πρόσθετη δοκιμασία.

Καλό είναι να μην ξεχνούμε τα παραπάνω. Θα μας βοηθήσουν να διδάξουμε το βιβλίο με τον τρόπο που του πρέπει. Δεν γίνεται να παρουσιάσουμε οικονομική και κοινωνική ιστορία με τρόπο άκαμπτο, απόλυτο, πειστικό. Ο καλύτερος τρόπος είναι ίσως η μεθοδική αποκάλυψη της σφαιρικής εικόνας, η σύγκριση, ο τονισμός της σχετικότητας των στοιχείων.

β. Το αντικείμενο

Η περίοδος στην οποία αναφέρεται το κεφάλαιο «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», είναι ευρύτερη από ό,τι τα χρονικά πλαίσια πιστοποιούν. Αν και πρόκειται για λίγες δεκαετίες, για έναν αιώνα, αν προτιμάτε, περιλαμβάνει γρήγορες μεταβολές και εξελίξεις, ισχυρές αντιφάσεις και πλήθος γεγονότων και εναλασσόμενων καταστάσεων. Δεν είναι χαρακτηριστικό της ελληνικής ιστορίας αυτό. Ο 19ος και ο 20ος αιώνας ανήκουν στους πιο δραστήριους και μεστούς της ιστορίας της ανθρωπότητας. Για την Ελλάδα πρόκειται για τα πιο βασικά. Στα χρόνια αυτά γεννήθηκε, μορφοποιήθηκε και ολοκληρώθηκε το Ελληνικό Κράτος μαζί, φυσικά με την οικονομία και την κοινωνία του. Η λέξη ολοκλήρωση ίσως θέλει μια πρόσθετη επεξήγηση. Με αυτήν εννοούμε τόσο την απόκτηση της τελικής του γεωγραφικής μορφής και υπόστασης¹, όσο και τη σχετική ομογενοποίησή του, τη διαμόρφωση της σύγχρονης του ταυτότητας.

Στο ξεκίνημα, στα 1830, βρίσκουμε ένα μικρό και ολιγάνθρωπο κράτος, φτωχό και κατεστραμμένο ακόμα και με τα μέτρα της εποχής. Μοχθεί για να πετύχει την απογείωση, οικονομική, κοινωνική, εθνική, σε τελευταία ανάλυση. Για πολλές δεκαετίες οι προσπάθειες φαίνονταν άκαρπες και καταδικασμένες παρά τις ολόενα και ευρύτερες εθνικές φιλοδοξίες, όπως τις γαλουχούσε η Μεγάλη Ιδέα. Σε σύγκριση μάλιστα με τα επιτεύγματα των έξω από τα σύνορά του Ελλήνων, οι επιδόσεις του παρουσιάζονταν τουλάχιστον απογοητευτικές.

Θα αποφεύγαμε να μιλήσουμε για περιόδους στασιμότητας στις πρώτες δεκαετίες της ύπαρξης του νέου κράτους. Σήμερα μας φαίνεται ότι η χώρα άργησε πολύ να ακολουθήσει τους ρυθμούς της Δυτικής Ευρώπης, να παρακολουθήσει τις κοσμογονικές αλλαγές που συνέβαιναν εκεί χάρη στην επανάσταση της βιομηχανίας, του ατμού, των σιδηροδρόμων. Πραγματικά, η χώρα δεν «απογειώθηκε» οικονομικά και κοινωνικά όπως συνέβη αλλού. Οι πρώτες ουσιαστικές αλλαγές ήρθαν πολλά χρόνια μετά, αφού είχαν βασανιστικά δημιουργηθεί οι εσωτερικές προϋποθέσεις και είχαν μεταβληθεί οι εξωτερικές συγκυρίες. Δεν

1. Με τη μικρή εξαίρεση των Δωδεκανήσων.

ήταν μικρό πράγμα η δημιουργία αυτών των προϋποθέσεων (δημογραφική αύξηση, χτίσιμο μιας εσωτερικής αγοράς, δημιουργία θεσμών που θα στήριζαν τις οικονομικές πρωτοβουλίες και τις κοινωνικές μεταπλάσεις κλπ.). Η χώρα, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ξεκίνησε μία οικονομική και κοινωνική ανέλιξη που, αν και δεν την μετέτρεψε σε βιομηχανικό και οικονομικά ισχυρό κράτος, όπως τα αντίστοιχα στη Δύση, την διαφοροποίησε οπωσδήποτε από τον γύρω της χώρο, είτε αυτός ήταν τα Βαλκάνια, είτε η Μικρά Ασία ή η Μέση Ανατολή.

γ. Η αφετηρία και η ολοκλήρωση

Θα ήταν ίσως θεμιτό να σταθούμε στις δύο άκρες αυτού του κεφαλαίου. Στην αρχή και στο τέλος της περιόδου που μας απασχολεί. Ξεκινάμε την παρακολούθηση των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων στη χώρα την ίδια εποχή που αρχίζει να μετρά η ιστορία της ανεξαρτησίας της. Αυτό είναι σημαντικό και δεν πρέπει να το ξεχνάμε. Δεν θα ισχυριστούμε ότι η χώρα προέκυψε ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη, ως λευκό χαρτί, χωρίς προγενέστερη ιστορία, ταυτότητα, παραδόσεις ή λειτουργίες. Κάθε άλλο μάλιστα. Η οθωμανική περίοδος ήταν για την περιοχή που θα γινόταν αργότερα η ανεξάρτητη Ελλάδα, μία πολύ δραστήρια εποχή. Πλήθος αλλαγών και μεταλλάξεων συνέβαιναν. Πώς άλλωστε θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε την ίδια την ελληνική επανάσταση και το αίτημα για ανεξαρτησία, αν η εποχή αυτή δεν περιείχε μια μεγάλη δυναμική;

Η επανάσταση, όμως, έγινε στο όνομα θεσμών, ιδεών, προσανατολισμών διαφορετικών από εκείνους που η προηγούμενη κατάσταση κανοναρχούσε. Η ανατροπή έγινε με όραμα μια νέα πραγματικότητα που έβλεπε περισσότερο προς τα πρότυπα της Δύσης παρά προς τα αντίστοιχα της Ανατολής. Έτσι λοιπόν, στην αφετηρία, οι κρατούντες θεσμοί και οι κυρίαρχες ιδέες ανατράπηκαν και στη θέση τους δημιουργήθηκε ένα κενό που έπρεπε να καλυφθεί από καινούργια αντίστοιχα. Το νέο κράτος, αν και δεν προέκυψε από το τίποτα, έπρεπε παρ' όλα αυτά, να εφεύρει τον εαυτό του. Αντιλαμβανόμαστε τη σημασία αυτής της κατάστασης για τις εξελίξεις στον οικονομικό και κοινωνικό χώρο.

Υπήρχε σε αυτό το ξεκίνημα ένα είδος παράλληλης πορείας ανάμεσα στο κτίσιμο του κράτους και των θεσμών του και στην προσαρμογή της οικονομίας και της κοινωνίας στις νέες συνθήκες της εθνικής –και για πολλούς πολιτικής– ελευθερίας.

Επιμένουμε λίγο σε αυτό, γιατί πρόκειται για μια κατάσταση που από μόνη της διαφοροποιεί την ελληνική πορεία προς τα αναπτυξιακά και βιομηχανικά πρότυπα του 19ου αιώνα, από εκείνη των άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Σε εκείνα υπήρχαν πολύ περισσότερες συνέχειες απ' ό,τι τομές στην κρίσιμη ώρα είτε της εθνικής τους συγκρότησης, είτε της εισόδου τους στον σύγχρονο κόσμο.

δ. Τι πρέπει να γνωρίζουμε από την αρχή

Θα είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τα όσα πραγματεύεται το παρόν κεφάλαιο, χωρίς να έχουμε μία ξεκάθαρη γνώση ορισμένων συγκεκριμένων καταστάσεων και πραγμάτων. Το πρώτο από αυτά είναι το **για ποια Ελλάδα μιλάμε**. Το μέγεθος της χώρας σε κάθε ιστορική στιγμή από αυτές που διατρέχει το κεφάλαιο πρέπει να είναι ξεκάθαρο. Υπενθυμίζουμε λίγο την εικόνα:

- 1830-1864 : Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Κυκλάδες
- 1864-1881 : προσθήκη Ιονίων νησιών
- 1881-1913 : προσθήκη Θεσσαλίας, περιοχής Άρτας
- 1913-1919 : προσθήκη Ηπείρου, Δυτικής, Κεντρικής και μέρους της Ανατολικής Μακεδονίας (οι περιοχές αυτές στον σημερινό τους προσδιορισμό), νησιών Αιγαίου (εκτός Δωδεκανήσων), Κρήτης
- 1919-1922 : προσθήκη Θράκης (Δυτικής και για ένα διάστημα Ανατολικής) και (κατόπιν εντολής των διασκέψεων ειρήνης στο τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου) της περιοχής της Σμύρνης. Πρόσκαιρη (1920-1922) στρατιωτική εξάπλωση στη βορειοδυτική Μικρά Ασία.
- 1922 και εξής : σύνορα στον Έβρο. Η χώρα, με τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923) πήρε τη σημερινή της μορφή, με την εξαίρεση των Δωδεκανήσων (που αποδόθηκαν στην Ελλάδα στα 1947).

Η εικόνα αυτή πρέπει από την αρχή να είναι ξεκάθαρη για να αποφεύγονται οι παρεξηγήσεις. Το δεύτερο σημείο, που πρέπει να αναζητήσουμε στην πολιτική και διπλωματική ιστορία, σε τρόπο ώστε να ξεκαθαρίζει το τοπίο για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης, είναι οι **σταθμοί στην ιστορία των γειτονικών προς την Ελλάδα περιοχών**, αυτοί τουλάχιστον που επηρεάζουν άμεσα την πολιτική και οικονομική λειτουργία των τότε Ελλήνων. Στις εξελίξεις αυτές, μιλώντας για οικονομική και κοινωνική ιστορία, στην πρώτη σειρά ενδιαφέροντος πρέπει να τοποθετήσουμε την πορεία των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δύο χρονολογίες έχουν καιρία σημασία στο κεφάλαιο αυτό:

- Το **1839**: έτος της Χάρτας (Χάτι - Σερίφ) του Γκιούλ Χανέ (του Παλατιού των Ρόδων)
- Το **1859**: έτος του **Χάτι Χουμαγιούν**. Της ολοκλήρωσης των μεταρρυθμίσεων του **Τανζιμάτ**.

Ας σταθούμε λίγο στη σημασία των παραπάνω και ας δούμε πώς επηρεάζουν τις ελληνικές εξελίξεις.

Στο διάστημα που εξετάζουμε στο παρόν κεφάλαιο (1830-1930 χρονικά), η Οθωμανική Αυτοκρατορία πέρασε και αυτή μία μεγάλη πολιτική, κοινωνική κρίση, βασισμένη σε σημαντικές οικονομικές αλλαγές, κρίση που τελικά, μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, οδήγησε στην κατάρυσή της και στην ανάδειξη της σύγχρονης Τουρκίας, όπως τη διαμόρφωσε το κίνημα του Κεμάλ Ατατούρκ. Οι εκεί εξελίξεις, τονίζουμε, επηρέαζαν άμεσα τους Έλληνες και την Ελλάδα καθώς μέσα στην Αυτοκρατορία, στις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη ιδιαίτερα λειτουργούσε και προόδευε μεγάλο τμήμα των ελληνικών πληθυσμών.

Οι μεταρρυθμίσεις, πολύ συνοπτικά, σήμαιναν την προοδευτική κατάργηση των διακρίσεων ανάμεσα στις θρησκευτικές ενότητες (τα μιλέτια) της Αυτοκρατορίας και τη διασφάλιση βασικών όρων και εγγυήσεων για την οικονομική δραστηριότητα σύγχρονου τύπου (καπιταλιστικού, αν προτιμάτε). Η εγγύηση της ιδιοκτησίας και η δυνατότητα επενδύσεων και συσσώρευσης κεφαλαίου, ανεξάρτητα θρησκευματος και κοινωνικής θέσης, ήταν ένας μόνο τομέας (τι σπουδαιότητας όμως!) αυτών των αλλαγών.

Πολλοί από τους Έλληνες της Σμύρνης, των Κυδωνιών (Αΐβαλί), της Κωνσταντινούπολης, είχαν ήδη κάνει σημαντικά βήματα προς τις κοινωνικές και οικονομικές κορυφές της Αυτοκρατορίας. Οι μεταρρυθμίσεις τους έδωσαν νέες μεγάλες ευκαιρίες. Καθώς, την ίδια εποχή, κλιμακώθηκε η διείσδυση ευρωπαϊκών κεφαλαίων στα αχανή εδάφη της Αυτοκρατορίας, καταλαβαίνουμε το μέγεθος των ευκαιριών που αναπτύχθηκαν εκεί. Σε συνδυασμό με παρόμοιες ευκαιρίες στους άλλους χώρους οικονομικής δραστηριοποίησης Ελλήνων, στη νότια Ρωσία, τη Ρουμανία και τον Δούναβη, την Αίγυπτο, μπορούμε να κατανοήσουμε πλήρως γιατί το πλέον δραστήριο τμήμα των Ελλήνων αστών, τα πλέον ενεργά και αξιόλογα ελληνικά κεφάλαια, έστρεφαν την πλάτη στο ελληνικό Βασίλειο και αναζητούσαν ευκαιρίες στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης θάλασσας.

Η χρυσή αυτή εποχή άρχισε να θολώνει προς το τέλος του 19ου αιώνα. Ανταγωνισμοί και κρίσεις περιόρισαν τις αποδόσεις των κεφαλαίων ενώ η οικονομική ανάπτυξη οδήγησε στην αφύπνιση των εθνικισμών. Οι πρώτες σφαγές των Αρμενίων, στα 1895, λειτούργησαν ως προειδοποίηση σε σχέση με τα όρια οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης σε περιοχές και χώρους, όπου οι Έλληνες δεν έλεγχαν την πολιτική εξουσία. Την τελευταία, μόνο το ελληνικό κράτος, το περιφρονημένο ως τότε μπορούσε να προωθήσει. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία, είδε λοιπόν το τελευταίο να αυξάνει η σημασία του για τους Έλληνες που ζούσαν σκορπισμένοι έξω από τα σύνορά του².

Δεν θα ήταν επίσης άχρηστη η παρακολούθηση των άλλων βαλκανικών εθνικών ενοτήτων, την πορεία τους προς τη συγκρότηση εθνικών κρατών και τις πιέσεις που αυτές οι εξελίξεις άσκησαν στον εντός και εκτός ελληνικών συνόρων ελληνισμό. Σημαδιακή χρονολογία στον τομέα αυτό ήταν το 1870, έτος απόσχισης της Βουλγαρικής Εκκλησίας από το Πατριαρχείο με την Εξαρχία (μία μορφή αυτοδιοίκησης) που τη

2. Να σημειώσουμε ότι την ίδια εποχή και άλλες πολιτισμικές, θρησκευτικές ή εθνικές οντότητες άρχισαν να αναζητούν ένα ισχυρό εθνικό κέντρο, ένα κράτος ως καταφύγιο και σημείο πολιτικής αναφοράς. Οι Εβραίοι, για παράδειγμα, στα πρώτα Σιωνιστικά συνέδρια εκείνης της εποχής, έθεσαν θέμα επανεγκατάστασης στην Παλαιστίνη, άρχισαν να μεταναστεύουν εκεί και να αγοράζουν γη.

μετέτρεψε σε όργανο αφύπνισης του βουλγαρικού εθνικισμού και των συνεπακόλουθων διεκδικήσεών του.

ε. Μερικά προκαταρκτικά ερωτήματα

Ένα σχολικό βιβλίο οφείλει πριν από κάθε τι άλλο να απομυθοποιεί την ιστορία, να την αποκαθλώνει από τη θέση της υπεράνω κριτικής αλήθειας, να καταπολεμά τη μονομέρεια σε τρόπο ώστε να οδηγεί τη σκέψη των παιδιών στην κριτική αντιμετώπιση των τότε συμβάντων. Αυτή η κριτική ικανότητα –ας έχουμε αυτή τη φιλοδοξία κατά νομ– μπορεί να μετατραπεί σε ικανότητα κρίσης του σημερινού κόσμου και των σημερινών καταστάσεων, τοποθέτησή τους στην πραγματική και όχι στη φαντασιακή τους διάσταση, σε εκτίμηση των δεδομένων, στηριγμένη στη γνώση και όχι σε ιδεολογήματα. Η προσέγγιση της κοινωνίας και της οικονομίας μιας εποχής, καθώς έχει το πλεονέκτημα να μας απομακρύνει από τα επετειακά και τετριμμένα, δίνει αυτήν τη δυνατότητα. Μας επιτρέπει να ανασηκώσουμε την επιφάνεια και να κοιτάξουμε κάτω στα θεμέλια, εκεί όπου το ιστορικό γίγνεσθαι αποκτά την ποιότητα και τα χαρακτηριστικά του.

Από τα προκαταρκτικά ερωτήματα που διατρέχουν αυτό το κεφάλαιο ως επιλέξουμε μερικά, ώστε να ανοίξουμε δρόμους προς τον προβληματισμό. Το πρώτο αφορά την καθυστέρηση που παρατηρήθηκε στην ανάπτυξη του ελληνικού κράτους σε σχέση με τη δυτική Ευρώπη. Τι είδους καθυστέρηση ήταν αυτή, σε ποιους λόγους οφείλεται και γιατί η ανεξαρτησία δεν οδήγησε σε ρυθμούς που η βιομηχανική επανάσταση που σάρωνε την ίδια εκείνη εποχή την Ευρώπη, απαιτούσε;

Να προσπαθήσουμε, ξεκινώντας από αυτό το γενικό ερώτημα να διαπραγματευθούμε ορισμένες πιο ειδικές πτυχές του.

I. Τι κληρονόμησε τό νέο κράτος από την οθωμανική περίοδο

Η ανεξάρτητη Ελλάδα του 1830 διέφερε από τα κράτη της δυτικής Ευρώπης σε πολλούς τομείς. Στη δημογραφία, η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν ιδιαίτερα ισχνή για τα μέτρα της Δύσης. Οι παραγωγικές διαδικασίες, αλλά και το φάσμα των παραγόμενων αγαθών παρουσίαζαν επίσης μεγάλες διαφορές. Ο ελληνικός χώρος μετείχε στη βιομηχανική επανάσταση που προοδευτικά απογείωνε τις ευρωπαϊκές οικονομίες έμμεσα και από απόσταση. Μερικά από τα προϊόντα του τόπου –η σταφίδα κυρίως– εύρισκαν τη θέση τους στις αγορές της Ευρώπης, κανείς όμως δεν μπορούσε να ισχυριστεί ότι η χώρα ήταν παρούσα στα οικονομικά, εμπορικά, παραγωγικά πλέγματα της εκκολλαπτόμενης ευρωπαϊκής ισχύος.

Η διαφορά φαινόταν πιο έντονα στους θεσμούς. Το κράτος και οι θεσμοί του, με την έννοια που είχαν δώσει σε αυτούς τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έπρεπε να κατασκευαστούν από την αρχή, να εφευρεθούν και να αντικαταστήσουν τα αντίστοιχα της οθωμανικής περιόδου που έμοιαζαν ολόένα και πιο αρχαϊκά και αναντίστοιχα με τις ανάγκες του σύγχρονου κόσμου. Ό,τι ίσχυε για τους κρατικούς θεσμούς, ίσχυε, πολύ περισσότερο για τους κοινωνικούς και οικονομικούς αντίστοιχους. Το πιστωτικό σύστημα, οι σχέσεις ιδιοκτησίας ή εργασίας, έπρεπε επίσης να κατασκευαστούν από την αρχή.

Που οφείλεται αυτή η διαφορά; Στο οθωμανικό σύστημα ή σε άλλους εγγενείς, γεωγραφικούς ή κοινωνικούς παράγοντες; Αν και το ένα δεν είναι ανεξάρτητο από το άλλο, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι ίδιοι οι ηγεμόνες του Οθωμανικού κόσμου, οι Σουλτάνοι και η αυλή τους, θεωρούσαν τους θεσμούς της Αυτοκρατορίας τους αναχρονιστικούς και ανίκανους να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που ο δέκατος ένατος αιώνας έθετε μπροστά τους. Το αίτημα για εκσυγχρονισμό, για εξευρωπαϊσμό καλύτερα, βασάνιζε τον ύπνο των Σουλτάνων. Τον καιρό που ξέσπασε η ελληνική επανάσταση πολλές εντάσεις τράνταζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο παρονομαστής τους, είτε επρόκειτο για αποσχιστικά κινήματα, είτε για τη σύγκρουση των Σουλτάνων με τους Γενιτσαρούς, ήταν ακριβώς η σχέση της Αυτοκρατορίας με την επανάσταση –οικονομική, βιομηχανική, κοινωνική, πολιτική–

που οδηγούσε τη Δύση σε επιτεύγματα που η Ανατολή δεν μπορούσε να ονειρευτεί.

Από την άλλη μεριά όμως, πολλές περιοχές του μεσογειακού χώρου ή και της ανατολικής Ευρώπης, που δεν είχαν γνωρίσει το οθωμανικό σύστημα ούτε επηρεαστεί από αυτό, παρουσίαζαν ανάλογες καθυστερήσεις. Περιοχές της Ιβηρικής χερσονήσου, της νότιας Ιταλίας, της Ρωσίας, παρουσίαζαν μία κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση που, μερικές φορές, θύμιζε την κατάσταση του νεόκοπου Ελληνικού Βασιλείου.

II. Η πραγματικότητα και η φαντασία

Το νέο κράτος είχε δύο πρόσωπα. Το ένα ήταν αυτό που στην αρχή περιγράψαμε. Μία μικρή, φτωχή, αρχαϊκή και αραιοκατοικημένη χώρα. Το άλλο πρόσωπο βρισκόταν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και γύρω από αυτήν. Στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, όπως και στην Οδησό, στον Δούναβη ή στην Αλεξάνδρεια, λειτουργούσαν και προόδευαν ελληνικές κοινότητες. Για τα μέλη αυτών των κοινοτήτων, που πλήθαιναν ολοένα στον δέκατο ένατο αιώνα καθώς τα τροφοδοτούσε σταθερό μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα, η οικονομική δραστηριότητα είχε κοσμοπολίτικη διάσταση, καθώς όχι μόνο ξεδιπλωνόταν σε ευρύτετες γεωγραφικές περιοχές, αλλά και σχετιζόταν με τις προόδους του διεθνούς –του ευρωπαϊκού– κεφαλαίου στην ανατολή.

Αυτά τα ισχυρά κέντρα δεν απορροφούσαν από τη φτωχή Ελλάδα μόνο ανθρώπους. Καθώς έδιναν μεγαλύτερες ευκαιρίες ανάπτυξης, συγκέντρωσης και αξιοποίησης κεφαλαίων, ανταγωνιζόντουσαν, κατά κάποιο τρόπο, το μικρό ελληνικό Βασίλειο, αποσπούσαν από αυτό όλες τις προϋποθέσεις για την οικονομική του απογείωση. Όταν λέμε ότι η Ελλάδα των παροικιών ανταγωνιζόταν την καθαυτό Ελλάδα, στο μεγαλύτερο διάστημα του 19ου αιώνα, αυτό ακριβώς περιγράφουμε. Ο ανταγωνισμός αυτός ήταν αρνητικά καταλυτικός για την ανάπτυξη του ελληνικού Βασιλείου, ενώ, επιπλέον, οδήγησε σε σημαντικές παρενέργειες, ιδεολογικές, πολιτικές και έμμεσα οικονομικές.

Πραγματικά, αυτή η κατάσταση επηρέαζε σημαντικά τον τρόπο σκέψης των υπηκόων του Ελληνικού Βασιλείου σε όλα τα επίπεδα. Σε συνδυασμό με την κληροδοτημένη από τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό ιδέα της συνάφειας του νέου κράτους με ένα βαρύν και ένδοξο παρελθόν, γεννή-

θηκε η αίσθηση του ημιτελούς, του πολιτικά –εθνικά δηλαδή– ανολοκλήρωτου. Οι ιδέες του αλυτρωτισμού, η Μεγάλη Ιδέα, όπως τελικά ονομάστηκε, στηριζόντουσαν, πέρα από την αναφερόμενη στο παρελθόν μεταφυσική, και στην άνθιση των εκτός των συνόρων Ελλήνων. Η εντός των συνόρων Ελλάδα έβλεπε συχνά τον εαυτό της ως μαγιά για μία αυριανή δόξα και θεωρούσε την παρούσα φτώχεια και αδυναμία της ως κατάσταση προσωρινή που θα ξεπερνούταν αυτόματα, μόλις εντάσσονταν στο εθνικό σύνολο οι περιοχές, όπου η εκτός των συνόρων Ελλάδα μεγαλούργουσε. Οι επιπτώσεις αυτών των παραμέτρων στην οικονομική αλλά και στην κοινωνική σκέψη ήταν σημαντικές.

III. Υπήρξε σταθερότητα στις αποστάσεις αυτές ή μήπως το ελληνικό κράτος γνώριζε περιόδους στασιμότητας και απογείωσης;

Σε σύγκριση με τα συμβαίνοντα στις περιοχές, όπου άνθιζε η βιομηχανική επανάσταση, η θέση της Ελλάδας, η απόστασή της δηλαδή από τις πρωτοπόρες χώρες δεν παρέμενε σταθερή. Υπήρχαν εποχές στασιμότητας, σε αντιστοιχία ή σε αναντιστοιχία με ανάλογες περιόδους ύφεσης στη Δύση που μεγάλωναν ή μικραίναν τις διαφορές. Πολύ χονδρικά και πρόχειρα μπορούμε να παρακολουθήσουμε το παιχνίδι των διαφορών και των αποστάσεων:

- 1830-1860: περίοδος στασιμότητας (με όλες τις επιφυλάξεις που συνοδεύουν ένα τόσο απόλυτο όρο). Οι αποστάσεις από τη Δύση μεγαλώνουν.
- 1860-1881: περίοδος επιτάχυνσης των οικονομικών λειτουργιών. Δημιουργούνται κάποιες πρώτες προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης με παρονομαστή τη μετακίνηση και τη διαθεσιμότητα των κεφαλαίων.
- 1881-1898: πρώτη απόπειρα απογείωσης της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Τρικομική περίοδος. Εγχώριες διαθεσιμότητες κεφαλαίου αλλά και εξωτερικός δανεισμός επιτρέπουν την πραγματοποίηση σημαντικών δημόσιων έργων –συγκοινωνιακών σε πρώτη φάση– που εδώ, όπως και στη δυτική Ευρώπη – λειτουργούν ως ατμομηχανές (στην κυριολεξία) της ανάπτυξης.

- 1898-1912: περίοδος συσσώρευσης και προετοιμασίας. Θα την ονομάζαμε και περίοδο Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Ανάδειξη του «βενιζελισμού» στα πολιτικά αλλά και στα οικονομικά πράγματα. Το εθνικό κέντρο αναγνωρίζεται επιτέλους ως πρωτεύων χώρος δραστηριοποίησης σημαντικού μέρους των κεφαλαίων που συσσώρευσαν στα προηγούμενα χρόνια οι Έλληνες της διασποράς.
- 1912-1923: περίοδος πολεμικών περιπετειών αλλά και επέκτασης της εθνικής επικράτειας, δημιουργίας ενός μείζονος χώρου οικονομικής δραστηριότητας, κυριαρχίας των εντός των συνόρων οικονομικών επιλογών και –κατά συνέπεια– περίοδος αναδιάρθρωσης και επαναπροσανατολισμού των οικονομικών και κοινωνικών επιλογών.
- 1923-1932: περίοδος ομογενοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, αξιοποίησης των νέων οικονομικών δυνατοτήτων, ανάπλασης των οικονομικών δεδομένων. Επίλυση μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων, όπως αυτό της αγροτικής μεταρρύθμισης, οργάνωση ενός ολοκληρωμένου πιστωτικού - τραπεζικού συστήματος, πραγματοποίηση μεγάλων δημόσιων έργων (εγγειοβελτιωτικά, ύδρευση πόλεων κλπ.), προοδευτική εγκατάσταση ενός βιομηχανικού παραγωγικού δυναμικού ευρέως φάσματος προϊόντων με βάση τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς. Η χώρα μοιάζει ολοένα και περισσότερο στο δυτικό οικονομικό και κοινωνικό πρότυπο.

Η παραπάνω περιοδολόγηση, καταχρηστική και πρόχειρη καθώς προσπαθεί να ομαδοποιήσει και να κατατάξει φαινόμενα διαφορετικά μεταξύ τους και, εν πάσει περιπτώσει, χωρίς συγκεκριμένη αρχή και τέλος, μας βοηθά να εκτιμήσουμε τις διακυμάνσεις. Στόχος της είναι να προλάβει την αποδοχή και τη μετάδοση σχημάτων που δέχονται τις αποστάσεις από τη βιομηχανική και καπιταλιστική Δύση ως σταθερές. Αν θέλετε, ο βηματισμός της χώρας προς τα πρότυπα ανάπτυξης του καιρού της έχει σταθερό προσανατολισμό αν και, αυτό θέλουμε να αποδείξουμε, έχει συχνά διαφορετικό ρυθμό – διαφορετικό ενίοτε με την αρνητική, ενίοτε με τη θετική σημασία.

Η μέριμνα της σύγκρισης

Η Ελλάδα, η Ευρώπη και η εποχή

Το ερώτημα των μορφών και των διαδρομών που θα μπορούσε να ακολουθήσει ή που ακολούθησε η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, απασχόλησε και τους τότε μελετητές αλλά και τους νεότερους ιστορικούς. Είναι πολύ δύσκολο να δώσουμε απάντηση σε ερωτήματα που εμπεριέχουν το εάν. Όταν μάλιστα διδάσκουμε ιστορία, πρέπει μάλλον να επικεντρώνουμε την προσοχή μας σε αυτό που πραγματικά έγινε και στις ερμηνείες, τις σχέσεις που προκάλεσαν και δημιούργησαν την ιστορική συγκυρία, παρά στο τι θα μπορούσε να γίνει. Για να αποφύγουμε σκοπέλους, θα ήταν ίσως καλό να καταφύγουμε στη σύγκριση. Η Ελλάδα του 1830-1930, η οικονομική και κοινωνική της εξέλιξη, προσφέρονται μάλιστα ως πεδία σύγκρισης με τα συμβαίνοντα στη Δυτική Ευρώπη. Οι διαφορές ενός μικρού, φτωχού και νεοσύστατου κράτους στις εσχατιές του ευρωπαϊκού χώρου, με τη «μητροπολιτική» δυτική Ευρώπη ήταν, όπως είναι φυσικό, τεράστιες, χωρίς όμως αυτό να αποκλείει τις ομοιότητες. Η επίδραση δε που οι εξελίξεις στη Δύση ασκούσαν στον ελληνικό χώρο ήταν κάτι περισσότερο από σημαντική. Για παράδειγμα πώς να εξηγηθεί η οικονομική ευεξία που διατρέχει την ελληνική οικονομία στην πριν τους Βαλκανικούς πολέμους εποχή, χωρίς να συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η Δύση, στο ίδιο διάστημα γνώρισε έντονους ρυθμούς ανάπτυξης και κεφαλαιοποίησης;

Ας δούμε μερικά στοιχεία.

(α) Πληθυσμός

Ευρώπη	1800	187.000.000 κάτ.	(20,9% παγκόσμιου)
	1850	266.000.000 κάτ.	(22,3% παγκόσμιου)
	1900	401.000.000 κάτ.	(25,5% παγκόσμιου)

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας Α1 του σχολικού βιβλίου

Υπάρχει αντιστοιχία στη δημογραφική εξέλιξη μεταξύ της Ελλάδας και του Ευρωπαϊκού συνόλου;

(β) Πυκνότητα πληθυσμού (1900)

Ευρώπη	40,1 κάτ. / τετρ. χιλιόμετρο
Ασία	21,3 κάτ. / τετρ. χιλιόμετρο
Αφρική	4 κάτ. / τετρ. χιλιόμετρο
Βόρ. Αμερική	3,4 κάτ. / τετρ. χιλιόμετρο

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας Α1 του σχολικού βιβλίου

Σε ποια κατάσταση πλησιάζουν τα σχετικά ελληνικά στοιχεία;

(γ) Οι Ευρωπαϊκές πόλεις (1914)

Χώρα (πληθυσμός)	πόλεις		
	100-500 χιλ. κατ.	500-1.000 χιλ. κατ.	1 εκατ. κατ. συν
Πορτογαλία (5.6)	2	0	0
Ισπανία (19)	6	2	0
Ιταλία (35)	9	3	0
Ελλάδα (4.8)	2	0	0
Βουλγαρία (4.3)	1	0	0
Οθωμανική Αυτ.	1	1	0
Σερβία (3.2)	0	0	0
Ρουμανία (7.1)	1	0	0
Ρωσία (171)	3	4	2
Αυστροουγγαρία (51)	6	1	1
Βέλγιο (7.6)	2	1	0
Ολλανδία (6.1)	3	1	0
Δανία (2.8)	0	1	0
Σουηδία (5.5)	2	0	0
Νορβηγία (2.5)	1	0	0
Αγγλία (45)	14	3	2
Γαλλία (40)	11	1	1
Γερμανία (65)	18	6	1

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας Α1 του σχολικού βιβλίου.

Με ποιες χώρες είναι η Ελλάδα συγκρίσιμη στον τομέα αυτό;

(δ) Γερμανική υπερπόντια μετανάστευση

δεκαετία	
1821 - 1830	8.500
1831 - 1840	167.700
1841 - 1850	469.300
1851 - 1860	1.075.000
1861 - 1870	832.700
1871 - 1880	626.000
1881 - 1890	1.342.400
1890 - 1900	529.900
1901 - 1910	279.600

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας Γ3 του σχολικού βιβλίου

Ήταν η μεταναστευτική αιμορραγία μόνο ελληνικό πρόβλημα;

(ε) Ευρωπαϊκή ατμοκίνητη ναυτιλία: η εξέλιξη

Έτος	Ευρωπαϊκά ατμόπλοια (εκτόπισμα, τόννοι)	Αγγλικά ατμόπλοια (εκτόπισμα, τόννοι)
1850	186.000	168.000
1870	1.483.000	1.113.000
1890	7.816.000	5.043.000
1910	19.045.000	10.443.000

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας Β2 του σχολικού βιβλίου

(στ) Μεγάλοι εμπορικοί στόλοι κατά σημαία (1914)

Βρετανικός	19.000.000 τόννοι	42% συνόλου
Γερμανικός	5.000.000 τόννοι	12% συνόλου
Αμερικανικός	2.000.000 τόννοι	4,4% συνόλου
Νορβηγικός	1.900.000 τόννοι	4,3% συνόλου
Γαλλικός	1.900.000 τόννοι	4,3% συνόλου
Ιαπωνικός	1.700.000 τόννοι	3,8% συνόλου
.....		
Ελληνικός	400.000 τόννοι	

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας Β2 του σχολικού βιβλίου

Με βάση τους προηγούμενους πίνακες τι σχόλια μπορούν να γίνουν για το συγκριτικό μέγεθος της ελληνικής ναυτιλίας αλλά και για τους ρυθμούς ανάπτυξής της;

(ζ) Ευρωπαϊκή παραγωγή άνθρακα

(σε εκατομμύρια μετρικούς τόννους)

Έτος	1841	1871	1900	1913
Ηνωμένο Βασίλειο	35	117	225	292
Γερμανία	3	29	149	277
Γαλλία	3	13	33	41
Βέλγιο	4	14	23	23

Τι σημαίνει η απουσία της Ελλάδας από τους σχετικούς πίνακες;

(η) Το σιδηροδρομικό δίκτυο στο Ηνωμένο Βασίλειο

Έτος	Δίκτυο (μίλια)	Καταβεβλημένο κεφάλαιο (£)	Επιβάτες (εκατομ.)	Φορτίο (εκατ.τόννοι)
1838	500
1850	6.600	240.000.000	73
1870	15.500	530.000.000	337
1890	20.000	897.000.000	818	303
1910	23.400	1.319.000.000	1.307	514

Σύγκριση με στοιχεία ενότητας B8 του σχολικού βιβλίου

Τι μπορεί να μας πει η αντιπαράθεση των μεγεθών αλλά και του χρόνου περάτωσης του σιδηροδρομικού δικτύου;

ΕΡΓΑΣΙΕΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

A. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1. Να περιγράψετε την κατάσταση της υπαίθρου και των πόλεων μετά την Επανάσταση και να τη συσχετίσετε με τις ανάγκες του πληθυσμού για επιβίωση.
2. Η ανάπτυξη του ελληνικού κεφαλαίου εκτός της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα και η επίδραση του γεγονότος αυτού στην εφαρμογή της πολιτικής της Μ. Ιδέας.

B. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

1. Να εξηγήσετε τους λόγους για τους οποίους το *εξωτερικό εμπόριο* διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της εθνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα.
2. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στην ανάπτυξη της *ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας* κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ου και ποιες οι συνέπειες της ανάπτυξης αυτής.
3. Ποια τα προβλήματα στη διανομή των *εθνικών γαιών*. Να αναλύσετε τον τρόπο με τον οποίο έγινε τελικά η διανομή και να αξιολογήσετε τα αποτελέσματά της.
4. Πώς αξιοποίησε το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος το πλούσιο σε κοιτάσματα υπέδαφος του.
5. Να συνδέσετε τον εκσυγχρονισμό του *πιστωτικού συστήματος* της χώρας με τη γενικότερη ανάγκη της για οικονομική πρόοδο. Τι μορφή προσέλαβε αυτός;
6. Να αναφέρετε τις χρονικές φάσεις και να αναλύσετε τις μορφές *εκβιομηχάνισης* της Ελλάδας, μέχρι το 1913.
7. Να αναφέρετε τα κυριότερα *δημόσια έργα* που πραγματοποιήθηκαν τον 19ο αιώνα και συνετέλεσαν στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους.
8. Το ευρωπαϊκό σιδηροδρομικό δίκτυο ως συνέπεια της Βιομηχανικής Επανάστασης. Η κατασκευή του *ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου* στο διάστημα 1882-1892, και η σημασία του για τη χώρα.

9. Η δανειοληπτική πολιτική της Ελλάδας από το 1881 κ.ε. και η πτώχευσή της.
10. Να αναλύσετε τη θετική πλευρά της επιβολής του Δ.Ο.Ε (Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου) στην Ελλάδα, μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.
11. Να αναφέρετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διευκολύνθηκε η συνεργασία του εξωελλαδικού ελληνικού κεφαλαίου με το ελληνικό κράτος, από το 1860 κ.ε.

Γ. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

1. Ποια συγκεκριμένα μέτρα έλαβαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος από το 1871 μέχρι το 1917.
2. Τα αίτια ωρίμανσης του ελληνικού εργατικού κινήματος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους.
3. Να προσδιορίσετε τα στοιχεία εκείνα τα οποία συνθέτουν την πρόοδο της ελληνικής οικονομίας από το 1910 κ.ε.
4. Πώς αντιμετωπίστηκαν οι έκτακτες στρατιωτικές δαπάνες της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
5. Να αξιολογήσετε την αναπτυξιακή υποδομή της Ελλάδας του Μεσοπολέμου (1919-1939) και να αναφέρετε τις σπουδαιότερες υλικότεχνικές και θεσμικές καινοτομίες που πραγματοποιήθηκαν.
6. Πώς αντιμετώπισε η Ελλάδα την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929-1932.

ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ

1. Σχέσεις κρατικής υποδομής της Ελλάδας και δημογραφικών δεδομένων της κατά τις περιόδους: α) μετά την Επανάσταση, β) μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.
2. Η ιδεολογική χρήση της ελληνικής οικονομικής παρουσίας στο Εξωτερικό, από τις κυβερνήσεις του 19ου αιώνα και τον Βενιζελισμό.
3. Η *Ελληνική Μετανάστευση* ολόκληρο τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου. Αίτια, χώρες προορισμού και συνέπειες για την εθνική οικονομία.
4. Να συγκρίνετε τη *διανομή των εθνικών κτημάτων το 1870-71 με την εκποίηση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας μετά το 1881*, από πλευράς αποτελεσμάτων στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα.
5. Ποια τα κατεξοχή εμπορεύσιμα είδη του ελληνικού εδάφους και υπεδάφους στα οποία βασίστηκε η κρατική οικονομία μέχρι την εποχή της εκβιομηχάνισης.
6. Ν' αναφερθείτε στις *οικονομικές κρίσεις του 1893, 1920-22, και 1929-1932*.
7. Η ίδρυση της *Εθνικής Τράπεζας (1841)* και της *Τράπεζας της Ελλάδος (1827)*.
8. Τα σπουδαιότερα *δημόσια έργα (εκτός του σιδηροδρομικού δικτύου)*, που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα και στην εποχή του Μεσοπολέμου.
9. Η σύναψη *εθνικών δανείων κατά τον 19ο αιώνα και κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Από τον τεράστιο όγκο της βιβλιογραφίας που συνοδεύει ένα τόσο σύνθετο ζήτημα παραθέτουμε μία ενδεικτική επιλογή που περιλαμβάνει τόσο παλαιότερες «κλασσικές» εκδόσεις, όσο και νεότερες εργασίες. Τα βιβλία αυτά είναι προσιτά με την έννοια ότι μπορεί κανείς να τα βρει αν όχι στα βιβλιοπωλεία, σε οποιαδήποτε τουλάχιστον πανεπιστημιακή ή δημόσια βιβλιοθήκη.

Αργιαντώνη Χριστ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, 1986.

Αλβιζάτου Μπάμπη, *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα, 1935.

Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940*, Αθήνα, χχ.

Ανδρεάδης Ανδρέας, *Ιστορία των Εθνικών δανείων*, Αθήνα, 1904 (ανατύπωση Καραβίας, 1986).

Βενέζης Ηλίας, *Χρονικό της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, 1955.

Βερναρδάκης Α. Ν., *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα, 1885 (ανατύπωση Καραβίας, 1990).

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984.

Δερτιλής Γ., *Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1989.

Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση, 1830-1910*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984.

Δερτιλής Γ., Κωστής Κ. (επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αι.)*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.

Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980.

Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στην βόρεια Πελοπόννησο*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990-1992 (3 τόμοι).

Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990.

- Καραβίδας Κ.Δ., *Αγροτικά*, Αθήνα, 1931 (ανατύπωση Παπαζήσης, χ.χ).
- Κουκουλές Γ., *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα, 1983.
- Κωστής Κ., Τσοκόπουλος Β., *Οι τράπεζες στην Ελλάδα, 1898-1928*, Αθήνα, 1987.
- Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα, 1987.
- Λεονταρίτης Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, 1978.
- Μανσόλα Α., *Πολιτειογραφικά πληροφορίαί περί Ελλάδος*, Αθήνα, 1967 (ανατύπωση Καραβίας, 1980). *
- Moraïtinis Pierre, *La Grèce telle qu' elle est*, Paris, 1877.
- Παπαγιαννάκη Λευτέρη, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982.
- Παπαθανασόπουλος Κ., *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988.
- Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1940*, Αθήνα, 1995.
- Σκοπετέα Έλλη, *Η δύση της ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Γνώση, 1992.
- Σπηλιωτόπουλος Στάθης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, Ίκαρος, 1949.
- Χατζηϊωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- Χουλιάρáκης Μ., *Γεωγραφική, διοικητική καί πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα, 1973-1976 (4 τόμοι).
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη και προστασία*, Αθήνα, χχ.

**ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1821-1936)**

Διαμόρφωση και λειτουργία Πολιτικών Κομμάτων στην Ελλάδα (1821-1936)

α. Γενικοί στόχοι διδασκαλίας

- Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σύνδεση της γένεσης πολιτικών κομμάτων με συγκεκριμένες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες.
- Να κατανοήσουν τους λόγους που οδήγησαν στη συγκρότηση διαφορετικών κομμάτων στο ελληνικό κράτος κατά το 19ο αι.
- Να κατανοήσουν τους μηχανισμούς (συνθήκες) που οδήγησαν κάθε φορά στην παρακμή κάποιων κομμάτων και στη συγκρότηση νέων.
- Να σταθμίσουν το ρόλο που έπαιξε ο διπολισμός και οι ακρότητες στον εθνικό διχασμό.
- Να κατανοήσουν ότι η βία ως μέσον για την επιβολή πολιτικών απόψεων και συμφερόντων προκάλεσε νέα βία και η δυναμική της βίας οδήγησε στην παραβίαση των θεσμών και στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

β. Επιμέρους διδακτικοί στόχοι (κατά ενότητα)

1η. Εξωτερικός προσανατολισμός και πελατειακές σχέσεις

- Να γνωρίσουν τις πολιτικές κληρονομίες της προεπαναστατικής περιόδου, τις πολιτικές τάσεις κατά την επαναστατική περίοδο και την αποκρυστάλλωσή τους σε κόμματα.
- Να κατανοήσουν την οργανωτική δομή, τη λειτουργία, τις θέσεις των κομμάτων, καθώς και τις σχέσεις που ανέπτυξαν, τις μεθόδους και τις πρακτικές που εφάρμοσαν.

2η. Χειραφέτηση και αναμόρφωση (1844-1880)

- Να γνωρίσουν τα νέα κόμματα που δημιουργήθηκαν και τις αλλαγές που επήλθαν στη δομή και το σύστημα λειτουργίας τους.
- Να κατανοήσουν τη σχέση ανάμεσα στις πολιτικές αποφάσεις-μεταβολές: συνταγματικές μεταβολές (1844 και 1864), καθολική ψηφοφο-

ρία (1864), αρχή της δεδηλωμένης (1875) και τις οικονομικοκοινωνικές αλλαγές από τη μια και τις μεταβολές στα κόμματα από την άλλη.

3η. Δικομματισμός και εκσυγχρονισμός (1880-1909)

- Να γνωρίσουν την πορεία προς τη διαμόρφωση του δικομματικού συστήματος.
- Να κατανοήσουν τα κοινωνικά στηρίγματα των κομμάτων, τη στάση τους απέναντι στα κυρίαρχα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας και τους παράγοντες της πολιτικής κρίσης.

4η. Ανανέωση - Διχασμός (1909-1922)

- Να γνωρίσουν τις αλλαγές που επήλθαν στο πολιτικό σκηνικό και το βαθμό σύνδεσής τους με τα αιτήματα της εποχής.
- Να κατανοήσουν τη στάση (πολιτική) των κομμάτων απέναντι στα εθνικά προβλήματα (αλυτρωτισμός, εδαφική επέκταση), τις διαστάσεις του διχασμού και τις συνέπειές του στην πολιτική ζωή της χώρας.

5η. Εκσυγχρονισμός και παρεμβάσεις (1923-1936)

- Να γνωρίσουν το νέο πολιτικό πλαίσιο, τις αλλαγές στη φυσιογνωμία των κομμάτων και τις επεμβάσεις στην πολιτική ζωή.
- Να κατανοήσουν τους λόγους-παράγοντες που οδήγησαν στην πολιτική εκτροπή (1936).

ΠΗΓΕΣ – ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ

1ο

«Όταν οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας και άρχισαν να ασχολούνται με την οργάνωση των απελευθερωμένων περιοχών ως πυρήνα του νέου κράτους, δεν είχαν κάποια δική τους παράδοση πολιτικής θεωρίας. Η σκέψη της Αρχαιότητας, η οποία δεν αναπτύχθηκε περαιτέρω υπό την τουρκική κυριαρχία, ήταν άγνωστη τόσο στους ηγέτες των ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων όσο και στους πατέρες των πρώτων τοπικών και εθνικών συνταγμάτων. Ο ελληνικός διαφωτισμός είχε ασφαλώς παρουσιάσει συμβολές στην κοινωνική κριτική της πολιτικής θεωρίας και της θεωρίας του κράτους, όμως δεν είχε παρουσιάσει λεπτομερή σχέδια συνταγμάτων ή σχέδια κρατικής οργάνωσης που θα μπορούσαν να συγκριθούν με δυτικοευρωπαϊκά ή βορειοαμερικανικά πρότυπα. Τις δε θεωρητικές συλλήψεις τις γνώριζαν μόνο λίγοι μορφωμένοι. Η πολιτική σκέψη αναπτύχθηκε μόλις κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας κατά την αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσιάζονταν. Μία παράδοση, στην οποία μπορούσε να βασιστεί η πολιτική πράξη, υπήρχε ασφαλώς. Η τοπικά διαφοροποιημένη αυτοδιοίκηση, η οποία και στις πλέον πρόωμες τεκμηριωμένες μορφές της ήταν οργανωμένη αντιπροσωπευτικά. Ως εκ τούτου το αντιπροσωπευτικό σύστημα φάνηκε στους Έλληνες σε μεγάλο βαθμό ως η οικεία μορφή της αυτοδιοίκησης, ως η προϋπόθεση και η εγγύηση της ελευθερίας. Τα πρώτα τοπικά και εθνικά συντάγματα, τα οποία προέβλεπαν το αντιπροσωπευτικό σύστημα ως το θεμέλιο της κρατικής οργάνωσης, συνέχισαν αυτή την παράδοση. Η αντιπροσωπευτικά ασκούμενη εξουσία έμενε στον ορίζοντα των συγχρόνων συνδεδεμένη με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας». (Gunnar Hering, *Die Politischen Parteien in Griechenland*, Μόναχο 1992, I, 127, μετάφρ. παραθέματος από Αγαθοκλή Αζέλη).

2ο

Μετά την επιλογή του Όθωνα ως βασιλιά της Ελλάδας οι παλιές επιλογές των κομμάτων «υπέρ της μιας ή της άλλης Δύναμης έχασαν το περιεχόμενό τους. Αυτές, όπως δείξαμε, επέδρασαν στο σχηματισμό των πολιτικών κομμάτων μόνο στο βαθμό που οι πολιτικοί οι οποίοι αργό-

τερα θα ανήκαν στους ηγετικούς πυρήνες των κομμάτων τις συνέδεαν με **μακροπρόθεσμες** προγνώσεις σχετικά με την εξωτερική πολιτική. Ως εκ τούτου, οι ίδιοι πολιτικοί, με εξαίρεση την ομάδα περί τον Κωλέττη, υποστήριζαν διαφορετικές προσπάθειες, οι οποίες με κανένα τρόπο δεν απέκλειαν η μια την άλλη, να προκαλέσουν βραχυπρόθεσμα την υποστήριξη μιας ευρωπαϊκής δύναμης υπέρ των επαναστατών και να τη διασφαλίσουν περαιτέρω με την εκλογή ενός πρίγκιπα. Με την προαναφερθείσα εξαίρεση, η επιλογή ενός πολιτικού υπέρ της μιας ή της άλλης λύσης δεν αντιστοιχούσε στην κατοπινή κομματική ένταξη, με την έννοια δηλ. ότι προσέφευγε στο Αγγλικό κόμμα όποιος είχε υπογράψει την αίτηση βρετανικής προστασίας ή τη μεσολάβηση του Λονδίνου στην Κωνσταντινούπολη. Και αργότερα κάποιοι πολιτικοί τροποποιούσαν τις αντιλήψεις τους για την εξωτερική πολιτική, όταν το απαιτούσαν επίκαιρα ζητήματα, ιδιαίτερα σε εποχές διεθνών κρίσεων. Ο Μαυροκορδάτος κάτω από τις εντυπώσεις του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828/29 δεν αποποιήθηκε ούτε το 1849 την εκτίμηση ότι μια νέα ένοπλη αναμέτρηση της Ρωσίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα προσέφερε την καλύτερη ευκαιρία για απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού, μια εκτίμηση την οποία στο Λονδίνο επ' ουδενί δεν εκλάμβαναν ως ένδειξη αγγλόφιλης πολιτικής!

Οι θέσεις των κομμάτων διαφοροποιούνταν και σταθεροποιούνταν πολύ περισσότερο στις εσωπολιτικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1820. Δεν πρέπει να συγχέει κανείς την κατοπινή κατεύθυνση στην εξωτερική πολιτική των τριών κομμάτων με τις επιλογές κατά τη διάρκεια του πολέμου. Δεν επρόκειτο πλέον, όπως τότε, για βοήθεια στην ανάγκη της στιγμής, η οποία ήταν ευπρόσδεκτη από όλους, αλλά ετίθετο το ερώτημα, ποια μεγάλη δύναμη θα προστάτευε διαρκώς το νέο κράτος, τα σύνορα του οποίου ορίστηκαν μόλις το 1833 με διεθνή συμφωνία, ποια θα συνέδραμε με οικονομική βοήθεια γενικότερα και με κεφάλαια την ολοκληρωτικά κατεστραμμένη χώρα, και προ πάντων, ποια θα προσέφερε την ελπίδα για απελευθέρωση των Ελλήνων που παρέμειναν υπό την τουρκική κυριαρχία» (ό.π., σελ. 166-167).

3ο

«Κατά τη δεκαετία της απόλυτης μοναρχίας έως το 1843 τα κόμματα είχαν λίγες δυνατότητες να προσελκύσουν οπαδούς με τον έλεγχο των

θέσεων στο δημόσιο ή άλλες κρατικές διευκολύνσεις. Οι μνηστήρες εξουσιαστικών ρόλων μόνο κατ' εξαίρεσιν μπορούσαν να τους αποκτήσουν μέσω των κομμάτων, η δε υποστήριξη από μια ξένη κυβέρνηση ωφελούσε λίγους μόνο. Οι πελατειακές σχέσεις δεν θεμελιώναν κόμματα, οι πελατειακές συγκρούσεις δεν προκαλούσαν κομματικές αντιθέσεις, εκτός από το τοπικό επίπεδο. Κατά τα άλλα μπορούσε κανείς να αλλάξει προσάτη ή να προσφέρει σε πολλούς υποστήριξη. Η διάκριση πελατειακών κομμάτων και κομμάτων αρχών ή κοσμοθεωριών, η οποία λαμβάνει υπ' όψιν ως μοναδικό χαρακτηριστικό το κίνητρο της κομματικής επιλογής των οπαδών, είναι σίγουρα ανεπαρκής για επιστημονικές αναλύσεις, διότι δεν υπάρχουν ούτε καθαρά πελατειακά κόμματα ούτε κόμματα κοσμοθεωριών. Ακριβώς επειδή πάλευαν για αρχές και για τα θεμέλια της κρατικής τάξης, για την πολιτική πορεία και για την προτεραιότητα των συμφερόντων διαφόρων ομάδων, οι αντιπαραθέσεις ήταν τόσο έντονες, ενώ η ατομική διεκδίκηση προνομίων υλοποιείται ευκολότερα με τη μερική ικανοποίηση, συμβιβασμούς, ατομικές δυνατότητες και προστασία. Το ότι μπόρεσαν να διατηρηθούν αδιαμφισβήτητες για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα ιστορικές απόψεις οι οποίες ανάγουν τις πολιτικές αντιπαραθέσεις σε πελατειακές συνωμοσίες ή στις δραστηριότητες ξένων πρακτορείων, θα μπορούσε να αναχθεί στο πολιτικό τους όφελος και στην ψυχική ικανοποίηση την οποία προσφέρουν: ως κλειστές ερμηνείες του κόσμου επιτρέπουν τον εύκολο προσανατολισμό σε σύνθετες ιστορικές συναρτήσεις και σε ένα δύσκολα κατανοητό περιβάλλον, ως μύθοι-άλλοθι απαλλάσσουν από ευθύνες, ως μύθοι συνωμοσιών διευκολύνουν την ιστορική ωραιοποίηση της αναζήτησης εσωτερικού εχθρού» (ό.π., σ. 239).

4ο

Το Εθνικόν Κομιτάτον του Δεληγιώργη

«Μια βασική κατηγορία της πολιτικής σκέψης των εκπροσώπων του ήταν η “προδοσία”. Στα χρόνια του αγώνα κατά της “ξενοκρατίας” και υπό τις απογοητευτικές εντυπώσεις της δυναμικής πολιτικής της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, ανέπτυξαν την άποψη ότι το έθνος αποτελεί μια μυστικιστική ενότητα των καταπιεσμένων, η οποία απειλείται από το εξωτερικό και από τους κυβερνώντες. Τις πολιτικές αντιπαραθέσεις τις συνελάμβανε κυρίως με ηθικολογικές κατηγορίες: ο

εκάστοτε αντίπαλος βρισκόταν πάντα στο ημίφως της “προδοσίας” της “ατιμίας” και της “έλλειψης αρετής” και σε πείσμα του το μικρό κόμμα παρουσιαζόταν ως ο συνήγορος των “αληθινών” συμφερόντων του έθνους. Το χάσμα ανάμεσα στο αίτημα και την πραγματικότητα το γεφύρωναν με τη γνωστή διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό έθνος που αποτελείται από πραγματικούς ανθρώπους με τα πραγματικά τους συμφέροντα και στο “ουσιαστικό”, “αληθινό” έθνος» (ό.π., σ. 346).

5ο

«Το αστικό καθεστώς που γεννήθηκε από την επανάσταση δεν αφέθηκε ελεύθερο να λειτουργήσει αμέσως. Θύμα της ξενικής επέμβασης και πιο πολύ των διενέξεων ανάμεσα στις φατρίες, κυρίως όμως επειδή δεν ήταν γέννημα μιας νίκης των αστών, το αστικό δημοκρατικό Σύνταγμα σύντομα καταργήθηκε από αυταρχικά καθεστώτα – του Καποδίστρια μεταξύ 1830 και 1833, του Όθωνα μεταξύ 1833 και 1843. Αυτό το διάλειμμα αυταρχισμού βοήθησε την πολιτική ολιγαρχία να παγιώσει τη σχετική αυτοτέλειά της από τις ήδη λανθάνουσες ταξικές διαμάχες. Πρώτα γιατί της έδωσε την ευκαιρία να μεταθέσει τον πολιτικό αγώνα από τα καυτά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, στο ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων και των θεσμών. Παράλληλα, ο κυριότερος παράγοντας στον αγώνα για την εξουσία, αλλά και στην υπονόμηση του μονάρχη, ήταν πολιτικός και όχι ταξικός: ήταν η υποστήριξη των μεγάλων δυνάμεων και όχι του λαού, που δεν ψήφιζε και δεν ξεσηκωνόταν εύκολα εναντίον του Όθωνα μετά από την τόσο αιματηρή και τόσο πρόσφατη επανάστασή του εναντίον του Σουλτάνου. Η αυταρχική περίοδος συνετέλεσε λοιπόν στην αποξένωση των κομμάτων από τις ταξικές αντιθέσεις, στην αύξηση της σχετικής αυτονομίας τους.

Τα ονόματα των κομμάτων που λειτούργησαν στην περίοδο του Όθωνα δείχνουν έτσι μιαν ασυνάφεια προς τις κοινωνικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις μέσα στη χώρα: το Αγγλικό Κόμμα, το Γαλλικό, το Ρωσικό. Αυτό ήταν πολύ φυσικό για όσον καιρό τα κόμματα μάχονταν το μονάρχη για την εξουσία και ο λαός δεν ψήφιζε. Κυρίαρχος θεσμικός παράγοντας κι ανώτατο κέντρο πολιτικών αποφάσεων, το στέμμα είχε γεννηθεί από την ομοφωνία των ξένων προστατών. Η διάλυση αυτής της ομοφωνίας θα μπορούσε να σκορπίσει και τη δύναμη του στέμματος. Τα κόμματα ήταν λοιπόν αναγκασμένα να πολεμούν τον Όθωνα

παίρνοντας θέση ανάλογα με τις διαμάχες ανάμεσα στους τρεις προστάτες, αληθινές ή φανταστικές, εμφανείς ή λανθάνουσες.

Τα κόμματα απέκτησαν σταδιακά ένα μερίδιο ουσιαστικής πολιτικής δύναμης με τη μεταβολή του καθεστώτος πρώτα σε συνταγματική μοναρχία υπό τον Όθωνα το 1843, ύστερα σε κοινοβουλευτική δημοκρατία υπό τον Γεώργιο Α΄ το 1864. Από εκεί και έπειτα η θεσμοποιημένη κυριαρχία δεν κρυβόταν πια κάτω από το στέμμα: Είχε μοιραστεί στα χέρια του λαού. Η πολιτική δύναμη δε βρισκόταν πια μόνο στους διαδρόμους των πρεσβειών και στ' ανάκτορα: ένα σημαντικό μέρος της ήταν διαθέσιμο μαζί με τις κοινοβουλευτικές και κυβερνητικές θέσεις που ήταν και το πραγματικό αντικείμενο του εκλογικού παζαριού. Ποιο όμως θα ήταν το νόμισμα στο παζάρι; Τα ονόματα των προστατών δεν σήμαιναν πια μια πολιτική τοποθέτηση και μπορούσαν να εγκαταλειφθούν. Τα κόμματα δεν αισθάνθηκαν ή δεν είχαν την ανάγκη για ονόματα με κάποιο κοινωνικοπολιτικό νόημα: μισό σχεδόν αιώνα αργότερα εξακολουθούσαν να διακρίνονται με τα επίθετα των αρχηγών τους, σημάδι κι αυτό της αυτονομίας τους από τις ταξικές αντιθέσεις.

Πριν από την πτώση του Όθωνα, η ιδεολογία των κομμάτων στρεφόταν λοιπόν γύρω από τον αντιμοναρχισμό, ένα θέμα όχι βέβαια κοινωνικό αλλά πολιτικό, μια διένεξη γύρω από το καθεστώς και τη θεσμική κατανομή της εξουσίας. Γι' αρκετό καιρό μετά το 1864 τα κόμματα δε χρειάζονταν ούτε καν αυτές τις φορμαλιστικές αρχές, λειτουργούσαν μέσα σ' ένα λαβύρινθο ιδεολογικής ταυτολογίας και μικρολογίας που δεν ήταν ποτέ η βάση μιας οποιασδήποτε διαφοροποίησης ανάμεσά τους, και πολύ λιγότερο μιας κοινωνικής διαφοροποίησης. Η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν βεβαίως σημείο ιδεολογικής διάκρισης: όλα τα κόμματα συμφωνούσαν σ' αυτό το θέμα, και η μόνη περιοχή σποραδικών διαφωνιών ήταν η στρατηγική και η τακτική που θα έπρεπε ν' ακολουθήσει η χώρα. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι ο αλυτρωτισμός δεν είχε σχέση με τα εσωτερικά κοινωνικά προβλήματα της χώρας και η παθολογική του διόγκωση αποδεικνύει ακριβώς πόσο αποδεσμευμένα ήταν τα κόμματα από την ανάγκη να λειτουργούν σε σχέση με τις πραγματικότητες της οικονομικής αθλιότητας και της κοινωνικής αδικίας.

Ο κάποιος αντιμοναρχισμός που παρατηρείται πάλι μετά το 1864 είναι μια ακόμη ένδειξη της σχετικής αυτοτέλειας των πολιτικών από την ταξική δομή της χώρας. Άλλωστε σ' αυτή την περίοδο ο αντιμοναρχισμός

δεν ήταν καν μια συνεπής ιδεολογική και πολιτική τάση. Οι λίγες αναλαμπές αντιμοναρχισμού ήταν είτε μοναχικές φωνές ορισμένων ατόμων, που θεωρήθηκαν εκκεντρικοί μάλλον παρά επικίνδυνοι για το στέμμα, είτε οι συνηθισμένοι μικροεχθισμοί του βασιλιά από τους πολιτικούς αρχηγούς, των οποίων μόνη επιδίωξη ήταν τελικά η βασιλική εύνοια. (...)

Ανυπαρξία αρχών, μικρότητα επιχειρηματολογίας, απουσία ιδεολογικής διάκρισης ανάμεσα στα κόμματα, οι συνθήκες αυτές δεν ήταν δυνατό παρά να καθρεφτίζονται και στην εκλογική πρακτική της εποχής. Μεταξύ 1851 και 1881 έγιναν δεκατρείς εκλογές, και από αυτές οι ένδεκα ήταν νοθευμένες. Κι ενώ σε καμιά από τις δεκατρείς προεκλογικές περιόδους δεν εμφανίστηκε κάποιο σοβαρό κομματικό πρόγραμμα διακυβέρνησης, η πατρωνεία έφτασε σε ύψη τελειότητας». (Γιώργος Δερτιλής, *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977 (σ. 47-50).

60

«Η διαπραγματευσιμότητα της ψήφου και της πολιτικής στήριξης, και η κατάτμηση των επιδόξων συμμετοχών στις κρατικές παροχές σε ανταγωνιζόμενες φατρίες αποτελούν τις φυσικές συνέπειες του θεσμικού αυτού πλαισίου. Μέχρι και τον εικοστό ακόμα αιώνα τουλάχιστον στην ύπαιθρο η τεράστια πλειοψηφία των στελεχών, οπαδών ή και απλών ψηφοφόρων όλων των πολιτικών παρατάξεων, – ακόμα και εκείνων που επαγγέλλονταν τη δημιουργία «κομμάτων αρχών», αντιμετώπιζαν το κόμμα κατά κύριο λόγο σαν μηχανισμό συμμετοχής στο μηχανισμό των κρατικών παροχών.

Η ίδια η βαρύτητα του κρατικού μηχανισμού προσδιορίζει έτσι σε μεγάλο βαθμό και τα πλαίσια της δόμησης του πολιτικού προσωπικού. Η δυσκολία σύμπληξης κομμάτων αρχών είναι εγγενώς συναρτημένη με την υποανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Στο μέτρο που η ανάπτυξη της ίδιας της κοινωνίας δε γεννούσε συγκεκριμένα πολιτικά διλήμματα που να εκφράζουν αποκρυσταλλωμένες συγκρούσεις συμφερόντων ήταν φυσικό το πολιτικό προσωπικό να οργανώνεται στη βάση ευκαιριακών και προσωπικών συμμαχιών και συγκρούσεων στο πλαίσιο των οποίων, αφού το μόνο επίδικο αντικείμενο είναι η ίδια η άσκηση της εξουσίας σαν αυτοσκοπού, όλα περίπου να είναι διαπραγματεύσιμα.

Οι επιπτώσεις στο επίπεδο λειτουργίας των πολιτειακών θεσμών είναι σημαντικές. Η ρευστότητα των κοινωνικών διαζεύξεων καθιστούσε την κομματική πειθαρχία συνάρτηση προσωπικών περισσότερο παρά ιδεολογικών δεσμεύσεων. Η κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν ήταν συνεπώς δεδομένη αλλά αντικείμενο καθημερινής διαπραγματεύσης. Και η λαϊκή εντολή ποτέ δε θεωρήθηκε από την κοινή γνώμη σαν εκ προοιμίου δεσμευτική ούτε όσον αφορά το κόμμα όπου ανήκε ο βουλευτής ούτε όσον αφορά την πολιτική που θα ακολουθούσε. Η «αποστασία» ήταν συνεπώς μια πολιτική διαδικασία γενικά αποδεκτή, και το κοινοβούλιο λειτουργούσε σα μια αγορά όπου ο βουλευτής διαπραγματευόταν αδέσμευτα τη γνώμη του και την ψήφο του.

Η διαπραγματευτική αυτή δύναμη των βουλευτών τους επέτρεπε να εκβιάζουν και να πετυχαίνουν πλήρη δυνατότητα παρέμβασης στην άσκηση της διοίκησης, τουλάχιστον όσον αφορά στα ζητήματα της εκλογικής τους περιφέρειας. Αν τα «βιβλία ρουσφετιών» που τηρούνταν τακτικά από τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς είχαν σκοπό την εξασφάλιση μιας στοιχειώδους ισομέρειας ανάμεσα στις βουλευτικές αξιώσεις, η σωρευτική δύναμη των βουλευτών ήταν αποφασιστική. Το καθεστώς αυτό της «βουλευτοκρατίας» συγκροτεί τη βάση ολόκληρου του συστήματος των σχέσεων πελατείας. Έχοντας τη δυνατότητα να «διαθέσει», έστω και μερικά, την κρατική περιουσία, δηλαδή, σημαντικό μέρος του πλεονάσματος, ο βουλευτής οικοδομεί το προσωπικό του φέουδο που του εγγυάται την επανεκλογή.

Με βάση τους κομματάρχες στοιχειοθετείται το τοπικό σύστημα της προσωπικής εξουσίας του βουλευτή. Κεντρικοί μοχλοί του οι εκπρόσωποι της κρατικής εξουσίας: ο ταμίας, μόνος κάτοχος ρευστού χρήματος, αρμόδιος για την πληρωμή των μισθών των υπαλλήλων, ο δικαστής, εκφραστής του μονοπωλίου της νομιμότητας, και τα όργανα της τάξεως εγγύηση της επιβολής της καταπίεσης. Ο δεσμός αυτός εξασφάλιζε τη μόνιμη δυνατότητα εκβίασης της συμμόρφωσης των πολιτών στις επιταγές των ισχυρών. Αναγκαία προϋπόθεση όμως για την πραγματική και μόνιμη στελέχωση των δικτύων είναι η έλλειψη ανεξαρτησίας των εκτελεστικών φορέων του μηχανισμού.

Πράγματι η εξάρτηση των δημοσίων υπαλλήλων από την κεντρική εξουσία ήταν πλήρης. Χαρακτηριστικά, ενώ η συνταγματική συγκρότηση της πολιτείας είναι, όπως είδαμε πρωτοποριακή, η διοικητική νομοθεσία

παραμένει αρχαϊκή, στο μέτρο που αφήνει τεράστια θεσμικά περιθώρια για κάθε είδους αθέμιτες παρεμβάσεις με αποτέλεσμα την πλήρη αποδυνάμωση της «διακρίσεως των εξουσιών» με την κλασική φιλελεύθερη έννοια. Η μονιμότητα των υπαλλήλων δε θεσπίστηκε παρά το 1911 έτσι ώστε όλοι εκείνοι που επάνδρωναν το μηχανισμό να είναι εκτεθειμένοι στον κίνδυνο όχι μόνο αδικαιολόγητης μετάθεσης αλλά και της οριστικής απόλυσης. Έρμαιοι της οποιασδήποτε βουλευτικής δυσαρέσκειας, οι μισθωτοί υπάλληλοι εκβιάζονταν επιπλέον από τους ταμίες που, συχνά σε συνεννόηση με τους ληστές που «κατακρατούσαν» τις χρηματαποστολές, προφασίζονταν έλλειψη ρευστού και αρνούσαν να τους καταβάλουν τους μισθούς, αναγκάζοντάς τους έτσι να δανειστούν με ψηλούς τόκους από τους οργανωμένους τοκογλύφους, και να υποθηκεύσουν τους μελλοντικούς τους μισθούς, που υπόκεινταν σε κατάσχεση για οποιοδήποτε χρέος. Έτσι το σύνολο των εκπροσώπων της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων και των δικαστών και χωροφυλάκων εκβιάζονταν μόνιμα να εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κατά τόπους βουλευτών. Η πάταξη των πολιτικών αντιπάλων συμπληρώνονταν από την αδιάκοπη επέκταση του «κύκλου των ημετέρων» που αντλούσαν από το κρατικό «κοχλιάριον» (...). Στο μέτρο λοιπόν που ο έλεγχος του συνολικού μηχανισμού ήταν θεσμολογικά εξαρτημένος από την «πολιτική» εξασφάλιση της παγίωσης του πολιτικού προσωπικού μέσω των ψήφων, ήταν απόλυτα φυσική η διαίρεση των «υποψηφίων» για κοινωνική ανέλιξη σε ομάδες, φατρίες ή κόμματα, των οποίων ο ανταγωνισμός σε τελική ανάλυση δεν ήταν πολιτικός αλλά οικονομικός. Διότι μόνο τότε οι μάζες-πολίτες με τα αδιαμόρφωτα ταξικά τους συμφέροντα ήταν πρακτικά σε θέση να διεκδικήσουν τη συμμετοχή τους στα κρατικά ωφελήματα, όταν ταυτίζονταν ενεργά με μία παράταξη στην οποία «προσέφεραν» τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η ανταγωνιστική οργάνωση των «πελατών» και η κοινωνική κινητικότητα που στηρίζεται επάνω της προϋποθέτουν λοιπόν την ανταγωνιστική οργάνωση των «πατρώνων-πολιτευτών». Χαρακτηριστικά το πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα εμπεδώνεται και ανθεί μόνον από τη στιγμή που ενδυναμώνεται ο κοινοβουλευτισμός, η βουλευτοκρατία, και υποχωρεί η αυλική αυταρχία.» (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977 (σ. 97-100).

«Έτσι η αποτυχία των τρικουπικών σχεδίων δεν οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι οι περισσότερες θεσμικές του μεταρρυθμίσεις καταργήθηκαν στη συνέχεια από το Δεληγιάννη, αλλά στην ίδια την υπολειτουργικότητα της «κοινωνίας πολιτών». Διότι ακόμη και τα μέτρα, που διατηρήθηκαν εκφυλίστηκαν αμέσως από τους πανίσχυρους πλοκάμους των πελατειακών πλεγμάτων. Έλειπαν οι ισχυρές εκείνες κοινωνικές εδραιώσεις που θα έδιναν τη νικηφόρα μάχη για τη διατήρηση των μεταρρυθμιστικών μέτρων. Τα παραδοσιακά κυρίαρχα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που συγκεντρώνονταν γύρω από την κρατική μηχανή, και οι νέες κατηγορίες των σταφιδεμπόρων και των χρηματιστών δεν χρειάζονταν ούτε «αδιάφθορη» και σύγχρονη κρατική μηχανή ούτε αυστηρό και δομημένο κράτος δικαίου. Αντίθετα μάλιστα η «κρατική αστική τάξη», που η πολιτική εμβέλειά της ξεπερνούσε τον ήδη τεράστιο ποσοτικό της ρόλο, δεν μπορούσε παρά να αντιτίθεται σε μία «πολιτική» επί τη βάση της οποίας η διόγκωση και ενίσχυση του κρατικού μηχανισμού δεν μπορούσε πια να παραμένει ανεξέλεγκτος αυτοσκοπός.

Είναι βέβαια αναμφίβολο ότι οι ίδιοι οι θεσμοί είναι δυνατό να επηρεάσουν αποφασιστικά τις πολιτικές συμπεριφορές μεταπλάθοντας βαθμιαία τα ιδεολογικά σημεία αναφοράς που οριοθετούν τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Αλλά οι ιδεολογικοί μετασχηματισμοί είναι εξ ορισμού εξαιρετικά αργόρρυθμες διαδικασίες και προσκρούουν στη μακρόχρονη και επίμονη αντίσταση των παγιωμένων συμπεριφορών. Έτσι αν οι τρικουπικές επαγγελίες συνέβαλαν αποφασιστικά στο να τεθεί το ιδεολογικό και πολιτικό πρόβλημα του πολιτικού και δημοσιο-υπαλληλικού «ήθους» σε πανελλήνια κλίμακα, οι πραγματικές πολιτικές πρακτικές ελάχιστα επηρεάστηκαν. Για να συντηρήσει το κόμμα του, που δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είχε συμπληθεί, σε μεγάλο βαθμό, από τα υπολείμματα παλαιότερων πολιτικών φατριών και μάλιστα του Βούλγαρη, του κατ' εξοχήν εκπροσώπου της κοινοβουλευτικής φαυλοκρατίας, και για να εξασφαλίσει την επανεκλογή του ο μεταρρυθμιστής πρωθυπουργός εξωθήθηκε στο να ανεχθεί την επιβίωση των πλεγμάτων που ήθελε να καταστρέψει. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειοψηφία των τρικουπικών βουλευτών ποτέ δεν ευαισθητοποιήθηκε από τα σφαιρικά μεταρρυθμιστικά οράματα του αρχηγού τους. Μοιραίο ήταν ίσως ότι

και ο ίδιος ο Τρικούπης κατάλαβε βαθμιαία ότι οι θεσμολογικές μεταρρυθμίσεις που προωθούσε ήταν καταδικασμένες στο μέτρο που δεν μετασχηματίζονταν οι κυρίαρχες μορφές συγκρότησης της άρχουσας τάξης». (Κωνσταντίνος Τσουνκαλάς, *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977 (σ. 110-111).

8ο

«Οι πολιτικές αντιθέσεις ή και συγκρούσεις, ιδίως όταν παίρνουν τις διαστάσεις εμφυλίου πολέμου, δημιουργούν ορισμένα ομαδικά ψυχολογικά φαινόμενα (που ανήκουν κυρίως στο επιστημονικό αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας). Τέτοια είναι π.χ. η παραταξιακή συνείδηση, η συνείδηση και η αλληλεγγύη του «εμείς» σε αντιπαράθεση με «αυτούς», οι μνήμες των αγώνων και των θυσιών για την κοινή υπόθεση, ιδίως οι μνήμες των «ανοιχτών λογαριασμών» αίματος ή άλλης βίας, οι παραμορφωτικές εικόνες του αντιπάλου, που δικαιολογούν την πολιτική ή και τη φυσική του εξόντωση, κ.ο.κ. Στην Ελλάδα, τα φαινόμενα αυτά επηρεάζονται βαθύτατα από ορισμένες παραδοσιακές κοινωνικές αξίες, αποκτώντας έτσι πρόσθετη συγκινησιακή φόρτιση και ιδιαίτερη οξύτητα. Τέτοιες είναι προπαντός οι αξίες «τιμή» και «φιλότιμο», οι ίδιες δηλαδή που στον ιδιωτικό βίο δημιουργούν τα «ζητήματα» και τα «εγκλήματα τιμής», τις «βεντέτες» κ.ο.κ.

Ο Εθνικός Διχασμός του 1915, που θυμόμαστε σήμερα περισσότερο σαν σύγκρουση στην κορυφή, διαίρεσε και συγκλόνησε ολόκληρη την Ελληνική κοινωνία, σ' όλα τα επίπεδα –γεγονός πρωτοφανές στη νεότερη ιστορία μας– διέρρηξε κάθε κοινωνική σχέση, ακόμα και οικογενειακούς δεσμούς, και, σαν εμφύλιος πόλεμος, πήρε σ' ορισμένες φάσεις τη μορφή ενός αγώνα εξόντωσης του αντιπάλου, έξω από κάθε κανόνα και περιορισμό. Την πρώτη τέτοια φάση αποτέλεσαν τα Νοεμβριανά του 1916, που υπήρξαν για τους Βενιζελικούς συγκλονιστικό συλλογικό ψυχικό τραύμα και σημάδεψαν ανεξίτηλα τις συνειδήσεις. Ακολούθησαν θηριωδίες κι από τις δύο πλευρές, με αποτέλεσμα συνεχώς να μακραίνει ο κατάλογος των «ανοιχτών λογαριασμών», μέχρι και τη μοιραία εκτέλεση των «Έξι», που έριξε τη σκιά της σ' ολόκληρο το Μεσοπόλεμο. Κατά το τέλος του το 1933, η δολοφονική απόπειρα κατά του

Βενιζέλου εγκαινίασε νέο φαύλο κύκλο πολιτικής βίας, που κορυφώθηκε μετά την αποτυχία του κινήματος του 1935.

Δημιουργήθηκε, αποκρυσταλλώθηκε και διατηρήθηκε έτσι μια παραταξιακή συνείδηση κι αλληλεγγύη καθενός από τους δύο αντίπαλους «πολιτικούς κόσμους», όπως χαρακτηριστικά ονομάστηκαν. Το ότι οι εκδηλώσεις και οι συνέπειές της δεν μπορούν κατά κανόνα να εξηγηθούν από άλλους παράγοντες, δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν υπήρξαν πραγματικές και μάλιστα ιδιαίτερα σημαντικές.

Μία από τις συνέπειες αυτές ήταν η συστηματική αδυναμία της ηγεσίας κάθε παράταξης ν' αποκηρύξει, να καταστείλει αποτελεσματικά ή και να τιμωρήσει ακραίες ή πάντως ανεπιθύμητες πρωτοβουλίες «ομοϊδεατών». Το πρόβλημα αυτό χαρακτήρισε ιδίως τη στάση του Βενιζελισμού απέναντι στην εκτέλεση των «Έξι» και γενικότερα απέναντι στην ποικίλη δράση των Βενιζελικών ή «Βενιζελογενών» στρατιωτικών. Έτσι μπορεί π.χ. να κατανοηθεί η απραξία του Βενιζέλου απέναντι στο μετεκλογικό προξικόπημα Πλαστήρα το 1933, καθώς και η σχετική (και τελευταία) αγόρευσή του στη Βουλή, όπου θεώρησε αναγκαίο να θυμίσει τις «υπηρεσίες» του Πλαστήρα, εξαργυρώνοντας την Αντιβενιζελική πλειοψηφία. Ανάλογα μπορεί να εξηγηθεί το ότι η Κυβέρνηση Τσαλδάρη ήταν αδύνατο να επιτρέψει την πλήρη δικαστική εκκαθάριση της δολοφονικής απόπειρας κατά του Βενιζέλου.

Η αδυναμία αυτή, που σήμαινε ουσιαστικά την ανάληψη **συλλογικής** παραταξιακής ευθύνης για κάθε λογής σφάλματα ή και εγκλήματα, δεν μπορεί ν' αποδοθεί μόνο σε προσωπικούς παράγοντες. Ήταν το αναγκαίο αντίτιμο για τη διαφύλαξη της συνοχής κάθε παράταξης, τη στιγμή που η συνοχή αυτή στηριζόταν προπαντός, αν όχι αποκλειστικά, στη μνήμη κοινών αγώνων και στην αλληλεγγύη των «συναγωνιστών».

Για τον τελευταίο αυτό λόγο, η διαφύλαξη της συνοχής και η κινητοποίηση των δυνάμεων μιας παράταξης απαιτούσε σ' άλλες περιστάσεις τη συστηματική παρελθοντολογία και τη μεθοδευμένη αναζωπύρωση των πολιτικών παθών του Διχασμού σε βάρος της ομαλότητας. Ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε επανειλημμένα τη μέθοδο αυτή από το 1932, με αποκορύφωμα την αρθρογραφία του το φθινόπωρο του 1934 για την ιστορία της περιόδου 1915-1922.

Άλλη, τέλος, σειρά συνεπειών, που κι αυτή αναφέρεται εντελώς ενδεικτικά εδώ, είχε ο κύκλος των εκδικήσεων και των αντεκδικήσεων και

ιδίως η διάχυτη και μόνιμη προσδοκία ότι θα συνεχιζόταν και στο μέλλον. Έτσι, ο φόβος αιματηρών εκδικήσεων υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές αιτίες της απροθυμίας ή άρνησης, κατά περίπτωση, των Βενιζελικών, στρατιωτικών ιδίως, να μοιραστούν ή και να παραδώσουν την εξουσία στο αντίπαλο στρατόπεδο. Οι Αντιβενιζελικές αγριότητες που ακολούθησαν την καταστολή του κινήματος του 1935 φάνηκαν να δικαιώνουν εκ των υστέρων το φόβο αυτό. Ιδίως η εκτέλεση των Παπούλα και Κοιμήση, ουσιαστικά άσχετη με το κίνημα και στο βάθος ωμή εκδίκηση (ή «τιμωρία») για τη στάση τους το 1922». (Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: Παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977 (σ. 160-162).

9ο

Δικτατορία του προλεταριάτου: σύμφωνα με τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία είναι εκείνη η μορφή δικτατορίας, κατά την οποία ολόκληρη η κρατική εξουσία βρίσκεται στα χέρια της εργατικής τάξης (του προλεταριάτου). Σύμφωνα με τη μαρξιστική-λενινιστική θεωρία της ιστορίας η δικτατορία του προλεταριάτου, την οποία απαίτησαν για πρώτη φορά οι Κ. Μαρξ και Φ. Έγκελς στο «Κομμουνιστικό μανιφέστο» (1848) και στη συνέχεια ανέλυσε διεξοδικά ο Λένιν στο «Κράτος και επανάσταση» (1917), είναι η ιστορικά αναγκαία μορφή εξουσίας κατά την «επαναστατική» μεταβατική φάση μεταξύ της ιστορικής φάσης του Καπιταλισμού και του Κομμουνισμού. Το προλεταριάτο, αφού θα γκρέμιζε με σοσιαλιστική επανάσταση την καπιταλιστική κυριαρχία της αστικής τάξης (η οποία εκδηλώνεται με τη μορφή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή της συνταγματικής μοναρχίας), και θα αναλάμβανε την κρατική εξουσία, θα έπρεπε να την ασκήσει δικτατορικά, για να καταστείλει και την τελευταία αντίσταση της καπιταλιστικής τάξης, να της αποσπάσει όλα τα μέσα παραγωγής, να διαλύσει τα υπολείμματα του αστικού ταξικού κράτους και να κτίσει τον σοσιαλισμό. μέχρι να επιτευχθεί η τελική φάση μιας κομμουνιστικής, δηλ. αταξικής ανεξουσιαστικής κοινωνίας. Η διαπαιδαγώγηση του προλεταριάτου προς αυτή την τελική φάση και η προστασία του από τους εξωτερικούς εχθρούς (τα καπιταλιστικά κράτη) αποτελούν περαιτέρω λειτουργίες της δικτατορίας του προλεταριάτου.

Στην πρακτική της Σοβιετικής Ένωσης (η οποία αφαίρεσε από το σύνταγμά της το 1977 την έννοια της δικτατορίας του προλεταριάτου) και των άλλων «ανατολικών» κρατών, η έννοια σημαίνει τη δικτατορία του εκάστοτε κομμουνιστικού κρατικού κόμματος, του οποίου η ηγεσία (Γραμματεία της Κεντρικής Επιτροπής και Πολιτικό Γραφείο) ασκούν απεριόριστη και δικτατορική εξουσία.

Αυτή η κομματική δικτατορία και το μονοκομματικό της σύστημα δικαιολογεί τον εαυτό της ιδεολογικά με το ότι μόνο το κομμουνιστικό κόμμα ως «οργανωμένη εμπροσθοφυλακή της εργατικής τάξης» κατέχει τη σωστή «προλεταριακή συνείδηση», δηλαδή ότι μόνο εκείνη ξέρει τι είναι ιστορικά αναγκαίο και σωστό κατά τη φάση της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό». (Reinhart Beck, Sachwfrterbuch der Politik, Στουτγάρδη 1986, σ. 228-229).

10ο

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυναμικής της βίας, που φέρει και τον θεσμικό μανδύα, το οποίο αποτελεί ένα από τα μελανά σημεία της βενιζελικής χρυσής τετραετίας είναι ο γνωστός ως «Ιδιώνυμο» νόμος 4229 του 1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών» ο οποίος επέβαλλε ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών για όποιον «επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν».

«Ο νόμος ανέφερε ως επιβαρυντικές πράξεις ενέργειες αυτού του είδους που γίνονταν δημόσια, μπροστά σε πολλούς ανθρώπους, προσηλυτισμό με χρηματικά δώρα ή ανατρεπτική προπαγάνδα η οποία απευθυνόταν σε ανήλικους, στρατιώτες ή δημοσίους υπαλλήλους. Για τους δημοσίους υπαλλήλους ίσχυαν αυστηρότεροι κανονισμοί: μπορούσαν να τους εγκαλέσουν για «επίθεση εναντίον της ιδέας της πατρίδας». Για τους δημοσιογράφους επικρεμόταν η απειλή της πρόσκαιρης απαγόρευσης άσκησης του επαγγέλματος. Συγκεντρώσεις και συγκρότηση ομίλων με τους προαναφερθέντες στόχους τελούσαν υπό απαγόρευση. Στην περίπτωση που ο τύπος επεδείκνυε τέτοια συμπεριφορά, θα εγκαλείτο ο διευθυντής ή ο εκδότης της εφημερίδας ή του περιοδικού, και σε περι-

πτωση που αυτός ήταν άγνωστος, ο τυπογράφος. Αργότερα στερούσαν στους καταδικασθέντες και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι.

Παρά τις καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις του πρωθυπουργού Βενιζέλου ότι θα τιμωρούνταν μόνο η απόπειρα εφαρμογής αυτών των αποδοκιμαστέων ιδεών και όχι οι προσωπικές γνώμες, οι ασαφείς ρυθμίσεις του νόμου αποδείχθηκαν ως εργαλεία αυθαιρεσίας, δεδομένου μάλιστα ότι δεν αναφερόταν με ακρίβεια τι έπρεπε να τιμωρηθεί ως αξιόποινή απόπειρα εφαρμογής, ήταν στην κρίση των επιτροπών ασφαλείας να εκτιμήσουν ως τέτοια την απλή έκφραση σχετικών ιδεών.

Το νομοσχέδιο, λόγω της αντίστασης και μέσα στην παράταξη των Φιλελευθέρων υπερψηφίστηκε μόνο με την προσωπική παρέμβαση του Βενιζέλου. Το ότι η κυβέρνηση ήθελε προπάντων να αποτρέψει τον κομμουνιστικό κίνδυνο είναι τετριμμένο επιχείρημα: το 1929 το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε στην Αθήνα 250 και στον Πειραιά 70 εγγεγραμμένα μέλη, η κοιματική εφημερίδα “Ριζοσπάστης” κυκλοφορούσε το 1928 σε 4250 και το 1930 σε 1666 φύλλα ενώ οι 14.325 ψήφοι των εκλογών του 1928 δεν μπορεί να προκαλέσαν πανικό στον Βενιζέλο. Όπως δείχνει και η εφαρμογή του νόμου ενδιέφερε περισσότερο να δοθούν στην εκτελεστική εξουσία μέσα καταστολής, με τα οποία θα μπορούσε να παρεμβαίνει στις όλο και περισσότερο οξυνόμενες κοινωνικές συγκρούσεις, στην κινητοποίηση μεγάλου αριθμού εργαζομένων σε εργασιακές συγκρούσεις και ενάντια στην προπαγάνδα της Κομμουνιστικής Διεθνούς υπέρ μιας ανεξάρτητης Μακεδονίας. Διατάξεις αυτού του νόμου υιοθετήθηκαν έως και τη μεταπολεμική εποχή από διάφορες νομοθετικές πράξεις. Το αντιβενιζελικό καθεστώς του 1935, ανεξάρτητα από παλαιότερες επιφυλάξεις όξυνε ακόμη περισσότερο αυτές τις ρυθμίσεις και ακόμη και μετά την άρση πολλών διαταγμάτων της κυβέρνησης Κονδύλη διευρύνθηκε η πρακτική των εκτοπισμών υπό τον τίτλο της προστασίας της κοινωνικής τάξης». (Gunnar Hering, *Die Politischen Parteien in Griechenland*, Μόναχο 1992, II, σ. 910-911, μετάφρ. του παραθέματος από Αγαθοκλή Αζέλη).

11ο Πίνακας καταγραφής των διεξαχθεισών εκλογών στην Ελλάδα (1843-1936), με την αντίστοιχη δύναμη των πολιτικών κομμάτων

(Πηγή: Dakin, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους)

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
Οκτ.-Νοέμ. 1843	243	Συνεργασία τριών κομμάτων 120 Μεταξάς, περ. 30 Αντιπολίτευση 90 (ομάδα Παλαμής 30) (ομάδα Μακρυγιάννη 60)
Ιουν.- Αύγ. 1844	127	Μεταξάς 55 Κωλέττης 20 Μαυροκορδάτος 28
Ιουλ.-Αύγ. 1847	127	Κωλέττης απόλυτη πλειοψηφία (συνασπισμός)
Οκτ.-Νοέμ. 1850	131	Κριεζής (συνασπισμός) 100 Αντιπολίτευση 10
Νοέμ.-Δεκ. 1853	138	Κριεζής απόλυτη πλειοψηφία (συνασπισμός)
Σεπτ. 1856	138	Βούλγαρης απόλυτη πλειοψηφία (συνασπισμός)
Αύγ.-Νοέμ. 1859	139	Μιαούλης (συνασπισμός) 120 Αντιπολίτευση 11 (πλειοψηφία της αντιπολίτευσης στη δεύτερη σύνοδο)
Φεβρ.-Μάρτ. 1861	138	Μιαούλης απόλυτη πλειοψηφία (συνασπισμός)
Μάιος 1865	170	Κουμουνδούρος 95 Βούλγαρης 40 (Δεληγιώργης) Οθωνικοί 35
21 Μαρτ. 1868	184	Βούλγαρης 114 Κουμουνδούρος-Δεληγιώργης 70

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
16 Μαΐου 1869	187	Ζαΐμης, 100 Δεληγιώργης, 35 Κουμουνδούρος 50 Βούλαρης 30
26 Φεβρ. 1872	190	Βούλαρης 65 Κουμουνδούρος 65 Λομβάρδος-Τρικούπης 10 Ζαΐμης 15 Δεληγιώργης 15 Ανεξάρτητοι 20
27 Ιαν. 1873	190	Δεληγιώργης 85 Αντιπολίτευση 95 (Κουμουνδούρος, Βούλαρης, Λομβάρδος-Τρικούπης, Ζαΐμης)
23 Ιουν. 1874	190	Βούλαρης 92-94 Αντιπολίτευση 90-96 (Κουμουνδούρος, Δεληγιώργης, Ζαΐμης, Ανεξάρτητοι)
18 Ιουλ. 1875	190	Κουμουνδούρος 80 Ζαΐμης 25 Δεληγιώργης 30 Βούλαρης 12 Τρικούπης 25 Ανεξάρτητοι 18
23 Σεπτ. 1879	207	Κουμουνδούρος-Δηλιγιάννης 100 Αντιπολίτευση 85 (Τρικούπης, Ζαΐμης, Δεληγιωργικοί Βουλγαρικοί) Ανεξάρτητοι 20
20 Δεκ. 1881	245	Τρικούπης 125 Κουμουνδούρος-Δηλιγιάννης 100 Δεληγιώργης Α. 6 Ανεξάρτητοι 10 Δημοκρατικοί 5-7

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
7 Απρ. 1885	245	Δηλιγιάννης 170 Τρικούπης 40 Ανεξάρτητοι 30 Δημοκρατικοί 5
4 Ιαν. 1887	150	Τρικούπης 90 Αντιπολίτευση 60 (Δηλιγιάννης, Καραπάνος, Ανεξάρτητοι, Σωτηρόπουλος, Ράλλης, Παπαμιχαλόπουλος)
14 Οκτ. 1890	150	Δηλιγιάννης 100 (Καραπάνος, Α. Δεληγιώργης) Τρικούπης 15 Ανεξάρτητοι 35
3 Μαΐου 1892	207	Τρικούπης 160 Αντιπολίτευση 47 (Δηλιγιάννης, Ράλλης, Κωνσταντόπουλος, Ανεξάρτητοι)
16 Απρ. 1895	207	Δηλιγιάννης 150 Τρικούπης 20 Ράλλης 20 Καραπάνος 4 Δεληγιώργης Α. 6
7 Φεβρ. 1899	235	Τρικουπικοί 110 Ζαΐμης 35 Δηλιγιάννης 35 Δεληγιώργης Α. 20 Καραπάνος 3-6 Ράλλης 4-6 Ανεξάρτητοι 15
17 Νοεμ. 1902	235	Δηλιγιάννης 110 Θεοτόκης 70 Ζαΐμης 30 Δεληγιώργης Α. 10 Δραγούμης 4 Ανεξάρτητοι 11

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
20 Φεβρ. 1905	235	Δηλιγιάννης 144 (Δραγούμης-Ράλλης) Θεοτόκης 53 Ζαΐμης 18 Ανεξάρτητοι 16
26 Μαρτ. 1906	177	Θεοτόκης 120 Ράλλης 47 Ζαΐμης 7 Ανεξάρτητοι 6 Δραγούμης-Γούναρης 4-6
8 Αυγ. 1910	362	Θεοτόκης 75 Ράλλης 75 Ζαΐμης 15 Μαυρομιχάλης 43 Βενιζέλος 20 Δημητρακόπουλος 8 Μπενάκης 2-3 Βουλευτές Θεσσαλίας 44 Ανεξάρτητοι 64
28 Νοεμ. 1910	346	Βενιζέλος (Φιλελεύθεροι) 260 Ζαΐμης 40 Βουλευτές Θεσσαλίας 23 Σοσιαλιστές 7 (Ράλλης, Θεοτόκης, και Μαυρομιχάλης: δεν συμμετείχαν)
11 Μαρτ. 1912	181	Βενιζέλος 146 Θεοτοκικοί 15 Ραλλικοί 6 Μαυρομιχάλης 6 Ζαΐμης 4 Ανεξάρτητοι 3 Σοσιαλιστές 2

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
31 Μαΐου 1915	316	Βενιζέλος 185 Γούναρης 95 Δημητρακόπουλος 7 Θεοτόκης 12 Ράλλης 6 Μαυρομιχάλης 7 Ανεξάρτητοι 2 Σοσιαλιστές 2
6 Δεκ. 1915		Γούναρης 230 Αντιβενιζελικοί και Ανεξάρτητοι 100 (οι Βενιζελικοί δεν συμμετείχαν)
1 Νοεμ. 1920	370	Αντιβενιζελικοί 260: (Γούναρης, 75, Στράτος 60, Δραγούμης 30, Ράλλης 25, Ανεξάρτητοι και μικρά κόμματα 70) Βενιζέλος 110
16 Δεκ. 1923	397	Φιλελεύθεροι (Βενιζελικοί) 250 Δημοκρατική Ενότητα (Παπαναστασίου) και Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι) (Ρούσσο) 120 Αντιβενιζελικοί 6 Αγροτικοί 3 Ανεξάρτητοι 18 (Τα αντιβενιζελικά κόμματα δεν συμμετείχαν)
7 Νοεμ. 1926	286	Βενιζελικοί 143, ήτοι: Ένωσις Φιλελευθέρων («Προοδευτικοί» του Καφαντάρη και «Συντηρητικοί» του Μιχαλακόπουλου) 108 Δημοκρατική Ένωσις (Παπαναστασίου) 17 Σοφούλης και Μητσοτάκης 6 Κούνδουρος και Τσιριμώκος 3 Άλλα μικρά βενιζελικά κόμματα και συνδυασμοί ανεξάρτητων 9 Αντιβενιζελικοί 127 ήτοι: Λαϊκόν Κόμμα 63 Ελευθερόφρονες 54

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
		<p>Νεοπαγκαλικός συνδυασμός Κανακάρη Ρούφου 1 Σύμπραξις Συντηρητικών (Ν. Τριανταφυλλάκος) 3 Υπόλοιπα Αντιβενιζελικά κόμματα και συνδυασμοί ανεξαρτήτων 6 Ενιαίον Εκλογικόν Μέτωπον Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων (Κ.Κ.Ε) 10 Αγροτικόν Κόμμα της Ελλάδος (Α.Κ.Ε) 4 Εβραϊκή Πολιτική Ένωση 2</p>
19 Αυγ. 1928	250	<p>Φιλελεύθεροι 178 Αγροτικόν Εργατικόν Κόμμα (Παπαναστασίου) 20 Κονδυλικοί 9 Ανεξάρτητοι Δημοκρατικοί 6 Μιχαλακοπουλικοί 5 Ζαβιτζιανικοί 5 «Προοδευτικόν Κόμμα» (Καφαντάρης) 3 Λαϊκόν κόμμα 19 Ελευθερόφρονες 1 Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες 4 Κ.Κ.Ε. (0)</p>
21 Απρ. 1929 (Γερούσιαστικές)	78 (με άμεση ψηφοφορία)	<p>Κόμμα Φιλελευθέρων και Προοδευτική Ένωση (Ζαβιτζιάνος) 66 «Αγροτοεργατικοί» (Παπαναστασίου) 4 «Συντηρητικοί Δημοκρατικοί» (Μιχαλακόπουλος) 5 «Προοδευτικοί» (Καφανταριζοί) 3 Λαϊκόν Κόμμα 10 Ελευθερόφρονες 2</p>
25 Σεπτεμβρίου 1932	250	<p>Φιλελεύθεροι (τοπικά μαζί με Συντηρητικούς Δημοκρατικούς, και Εθνικοριζοσπαστικούς) 99 (Φιλελεύθεροι 97) Συντηρητικοί Δημοκρατικοί 1, Εθνικορριζοσπάστες 1)</p>

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
		<p>Συνασπισμός «Προοδευτικών» του Καφαντάρη με την «Προοδευτική Ένωση» του Ζαβιτζιάνου, 15</p> <p>Αγροτοεργατικοί του Παπαναστασίου σε συνεργασία με το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, 8</p> <p>Συντηρητικοί Δημοκρατικοί (Μιχαλόπουλος), 1</p> <p>Εθνικορριζοσπαστικοί (Κονδύλης) 5</p> <p>Ανεξάρτητος συνδυασμός ναυάρχου Χατζηκυριάκου, 2</p> <p>Ανεξάρτητος Φιλελεύθερος συνδυασμός Ύδρας, 1</p> <p>Λαϊκοί, 95</p> <p>Ελευθερόφρονες, 3</p> <p>«Αγροτικοί» και «Ελληνικόν Τμήμα της Σοσιαλιστικής Εργατικής Διεθνούς», 11</p> <p>«Ενιαίον Μέτωπο Εργατών και Αγροτών» (ΚΚΕ), 10</p>
5 Ματίου 1933	248	<p>«Εθνικός Συνασπισμός» (Τα κυβερνητικά δημοκρατικά κόμματα), 110</p> <p>Αναλυτικά:</p> <p>Φιλελεύθεροι, 80</p> <p>Αγροτοεργατικοί, 13</p> <p>Προοδευτικοί 10</p> <p>Αγροτικοί του Μυλωνά, 5</p> <p>«Συντηρητικοί Δημοκρατικοί», 2</p> <p>«Ηνωμένη Αντιπολίτευσις», 136</p> <p>Αναλυτικά:</p> <p>Λαϊκοί 116</p> <p>Εθνικορριζοσπαστικοί 11</p> <p>Ελευθερόφρονες 6</p> <p>Αγροτικοί που συνεργάστηκαν με την Αντιπολίτευση 1</p> <p>Χατζηκυριάκος, 2</p> <p>«Αγροτικοί» Σοφιανόπουλου, 2</p> <p>Ενιαίον Μέτωπο (ΚΚΕ), 0</p>

Ημερομηνίες διεξαγωγής των εκλογών	Αριθμός εδρών	Δύναμη των κομμάτων
9 Ιουνίου 1935	300	Βενιζελικοί: Απείχαν Κυβερνητικός Συνασπισμός (Τσαλδάρης - Κονδύλης) 287 (Τσαλδάρης 254, Κονδύλης 33) Ένωσις Βασιλοφρόνων (Μεταξάς, Ι. Ράλλης, Γ. Στράτος), 7 Ανεξάρτητος Συνδυασμός Φ. Δραγούμη 6 Ενιαίον Μέτωπο (ΚΚΕ), 0
26 Ιανουαρίου 1936	300	Κόμμα Φιλελευθέρων, 126 Δημοκρατικός Συνασπισμός και αυτόνομοι συνδυασμοί Αγροτικού Δημοκρατικού κόμματος, 11 «Παλαιοδημοκρατική Ένωσις Κρήτης», 3 Διάφοροι ανεξάρτητοι δημοκρατικοί 1 Α.Κ.Ε. (Αγροτικοί Σοφιανόπουλου) 1 Λαϊκόν Κόμμα, 72 Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωσις, 60 Ελευθερόφρονες, 7 Μεταρρυθμιστικόν Εθνικόν Κόμμα, 4 Παλλαϊκό Μέτωπο (ΚΚΕ) 15

12ο Πρόσθετες παρατηρήσεις σε επιμέρους θέματα

α. Το δικαίωμα του «συνέρχεσθαι» και του «συνεταιρίζεσθαι»

Το σύνταγμα του 1844 δεν κατοχύρωσε το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Αυτό το έκανε το σύνταγμα του 1864, με τα άρθρα 10 και 11. Σύμφωνα με το άρθρο 10 «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ησύχως». Σύμφωνα με το άρθρο 11 «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι». Αυτά τα άρθρα επαναλαμβάνονται και στο σύνταγμα της αναθεωρητικής βουλής, κάπως επανηχημένα: Σύμφωνα με το άρθρο 10 «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ησύχως και αόπλως· μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η αστυνομία. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύναται ν' απαγορευθώσιν, αν ως εκ τούτων επίκειται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν». Σύμφωνα με το άρθρο 11 «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύναται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένην της Κυβερνήσεως άδειαν».

Αυτό που έκανε η Β' αναθεωρητική βουλή του 1911, στο πλαίσιο του νομοθετικού έργου και όχι της συνταγματικής αναθεώρησης, όπως σωστά γράφει π.χ. το βιβλίο Ιστορίας Γενικής Παιδείας της Γ' Λυκείου, είναι επακριβώς «ιδρύονται αγροτικοί συνεταιρισμοί». Επιπλέον το «ιδρύονται αγροτικοί συνεταιρισμοί» δεν ταυτίζεται εννοιολογικά με την κατοχύρωση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, καθώς το τελευταίο σημαίνει το δικαίωμα των πολιτών να συγκροτούν, εν γένει, οργανώσεις.

β. Το πρόβλημα της κατανομής των εδρών της Α' Αναθεωρητικής Βουλής

Το ζήτημα της κατανομής των εδρών της Α' Αναθεωρητικής Βουλής δικαιολογημένα προκαλεί σύγχυση, διότι σε σχετικές μελέτες αναφέρονται ποικίλοι αριθμοί. Το βιβλίο της Ιστορίας Γενικής Παιδείας αναφέρει όντως ότι τα παλαιά κόμματα κατέλαβαν 200 έδρες. Όμως ανατρέχοντας σε εξειδικευμένες μελέτες παρατηρούμε τα εξής:

Σύμφωνα με τον Κ. Σβολόπουλο, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, τ. ΙΔ', σ. 269, «Τα παλαιά πολιτικά κόμματα πέτυχαν οπωσ-

δήποτε να διατηρήσουν την πλειοψηφία στο νέο κοινοβούλιο, 200 περίπου έδρες σε σύνολο 362. Από αυτές 94 κατέλαβαν πολιτικοί φίλοι του Γ. Θεοτόκη, 64 του Δ. Ράλλη, 34 του Κ. Μαυρομιχάλη και 13 του Α. Ζαΐμη». (Αν προσθέσουμε, το άθροισμα που βγαίνει είναι 205).

Ανάλογους αριθμούς παραθέτει και ο Σπ. Μαρκεζίνης στην Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Πάπυρος, Αθήνα 1966, том. 8, σελ. 58. «συγκεντρώνοντας 200 περίπου βουλευτές».

Ο Dakin στο έργο του: Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923, Αθήνα 1982, σελ. 277, γράφει ότι τα παλαιά κόμματα κατέλαβαν 208 έδρες.

Σύμφωνα με τον Gunnar Hering, στον οποίο οφείλουμε το πιο σύγχρονο και πλήρες βιβλίο για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, ο τίτλος του οποίου αναφέρεται στη βιβλιογραφία στο τέλος του βιβλίου κατεύθυνσης η δε ελληνική μετάφρασή του τελεί υπό έκδοση, η κατανομή των εδρών έχει ως εξής: 211 κατέλαβαν τα παλαιά κόμματα, 122 ανεξάρτητοι εκσυγχρονιστές και 29 ανεξάρτητοι από το χώρο των παλαιών κομμάτων (Gunnar Hering, том. II, σελ. 684).

γ. Χρόνος ίδρυσης του Κόμματος των Φιλελευθέρων

Στις 22 Αυγούστου φίλοι του Βενιζέλου ίδρυσαν επίσημα το κόμμα των Φιλελευθέρων. «Λίγο μετά τις πρώτες εκλογές του 1910, στις 22 Αυγούστου, συγκροτήθηκε τυπικά το κόμμα των Φιλελευθέρων, κατά κύριο λόγο από “αναθεωρητές” της Εθνοσυνέλευσης· προσαρτήθηκαν σ’ αυτό 16 ραλλικοί, 9 βουλευτές του μαυρομιχαλικού κόμματος και 3 θεοτοκικοί». (Hering, II, σ. 694).

Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι δεν ήλθε ως αρχηγός «νέου και εσχηματισμένου κόμματος» (προανήγγειλε την ίδρυση κόμματος, ίσως για λόγους ρητορείας, εντυπωσιασμού, επειδή δεν ήθελε να φανεί ότι εντάχθηκε αυτός ο νεοαφιχθείς σε ένα κόμμα που δεν το ίδρυσε ακριβώς ο ίδιος κλπ.). Πάντως προεξήγγειλε την ίδρυση κόμματος το οποίο προϋπήρχε της προεξαγγελίας.

δ. Η ψήφιση του συντάγματος του 1927

Στις 25 Ιανουαρίου 1921 η Αναθεωρητική Βουλή, που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, ανακηρύχθηκε σε Συντακτική και στις 28 Ιανουαρίου 1921 ορίστηκε κοινοβουλευτική επιτροπή για επε-

ξεργασία νέου συνταγματικού κειμένου. Η κρισιμότητα της εξωτερικής πολιτικής κατ' αρχήν και τα στρατιωτικά κινήματα στη συνέχεια δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση των εργασιών. Έτσι νέο σύνταγμα, το οποίο ονομάστηκε «Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας», ψηφίστηκε μόλις τον Ιούνιο του 1927.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

A. Εξωτερικός προσανατολισμός και πελατειακές σχέσεις (1821-1843)

1. Εντοπίστε τις διαφορές μεταξύ πελατειακών δικτύων και πολιτικών κομμάτων.
2. Αναζητήστε κατάλοιπα πελατειακών σχέσεων στη σύγχρονη εποχή και δικαιολογήστε την ύπαρξή τους.
3. Συζητήστε στην τάξη για τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των τριών πρώτων ελληνικών κομμάτων.
4. Κατά την οθωνική περίοδο πολλοί άνθρωποι δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τη διαμάχη συμφερόντων και την ύπαρξη διαφορετικών κομμάτων. Ποια επιχειρήματα θα χρησιμοποιούσατε για να τους πείσετε για την ανάγκη της πολυφωνίας απόψεων;
5. Δικαιολογείται εκ των πραγμάτων η ονομασία «Αγγλικό», «Γαλλικό» «Ρωσικό» για τα πρώτα ελληνικά κόμματα;

B. Χειραφέτηση και αναμόρφωση (1844-1880)

1. Ποιοι παράγοντες συμβάλλουν στην αλλαγή των πολιτικών αντιλήψεων της νέας γενιάς;
2. Συγκρίνετε τα αιτήματα των Ελλήνων κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1850 με τα αιτήματα των επαναστατών του 1821. Ποιες αλλαγές παρατηρείτε;
3. Αναλύστε τα θεμελιώδη δικαιώματα τα οποία κατοχυρώθηκαν από το σύνταγμα του 1844 και συζητήστε τη σημασία τους.
4. Τι σημαίνει για το πολίτευμα η αναγνώριση από το σύνταγμα του 1864 της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας; Ποια διαφορά διακρίνετε από το σύνταγμα του 1843/44 ως προς αυτό το ζήτημα;
5. Αξιολογήστε τη σημασία της «αρχής της δεδηλωμένης» για την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα και για τη συμπεριφορά των κομμάτων στο κοινοβούλιο.

Γ. Δικομματισμός και εκσυγχρονισμός (1880-1909)

1. Εντοπίστε τα βασικά στοιχεία της οργάνωσης των κομμάτων στο τέλος του 19ου αιώνα και συγκρίνετέ τα με τη σημερινή πραγματικότητα.

2. Ποια είναι τα αίτια της γενικής δυσαρέσκειας του λαού και της κρίσης εμπιστοσύνης προς το πολιτικό σύστημα κατά την περίοδο 1893-1909; Ισχύουν τα ίδια αίτια για όλα τα κοινωνικά στρώματα ή διακρίνετε διαφοροποιήσεις;
3. Συγκρίνετε την εκλογική διαδικασία επί βασιλείας Γεωργίου Α΄ με εκείνη που ισχύει σήμερα.
4. Συγκρίνετε τα πολιτικά προγράμματα του τρικουπικού και του δηλιγιαννικού κόμματος και εντοπίστε τις θεμελιώδεις διαφορές. Στη συνέχεια προσπαθήστε να ερμηνεύσετε τις διαφορές.

Δ. Ανανέωση – Διχασμός (1909-1922)

1. Συγκρίνετε τα προγράμματα των Φιλελευθέρων, των Αντιβενιζελικών κομμάτων και των Σοσιαλιστών. Ποιες είναι οι ομοιότητες και ποιες οι διαφορές;
2. Αναζητήστε τα αίτια του εθνικού διχασμού του 1916.
3. Με αφορμή τον εθνικό διχασμό του 1916 συζητήστε στην τάξη τις συνέπειες που μπορεί να έχουν ο διπολισμός και η έλλειψη συναίνεσης στην πολιτική ζωή μιας χώρας.

Ε. Εξσυγχρονισμός και επεμβάσεις (1923-1936)

1. Ποιο ήταν το κυρίαρχο ιδεολογικό στοιχείο που διαπερνούσε όλες τις πολιτικοποιημένες ομάδες αξιωματικών, σε τι οφειλόταν και πώς εκδηλώνονταν στην πρακτική πολιτική;
2. Εντοπίστε τη διαδικασία διάβρωσης των θεσμών σε αυτή τη χρονική περίοδο.
3. Ποιες είναι οι ευθύνες των πολιτικών κομμάτων για την κατάρρευση του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης;
4. Συζητήστε τις διαφορές μεταξύ ελέω Θεού μοναρχίας, βασιλευμένης δημοκρατίας και προεδρευομένης δημοκρατίας.
5. Συγκρίνετε τα παραθέματα από τις αγορεύσεις των Θ. Σοφούλη και Β. Στεφανόπουλου. Ποια αίτια προβάλλουν οι δύο βουλευτές για την κρίση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα;

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΕΑΣ ΥΛΗΣ

Ενότητες	Περιεχόμενα	Ώρες
1η	Πελαταιακά δίκτυα επί τουρκοκρατίας Η διαμόρφωση νέων δεδομένων κατά την επανάσταση	1
2η	Τα πρώτα ελληνικά κόμματα Τα κόμματα ως εκφραστές του πνεύματος της εποχής	2
3η	Το σύνταγμα του 1844	1
4η	Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας Η νέα γενιά	1
5η	Η εθνοσυνέλευση του 1862-1864	1
6η	Η εδραίωση του δικομματισμού	1
7η	Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα	1
8η	Από τη χρεοκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1893/1909)	1
9η	Το κόμμα των Φιλελευθέρων	1
10η	Τα αντιβενιζελικά κόμματα Ο εθνικός διχασμός Το σοσιαλιστικό κόμμα	2
11η	Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής	2
12η	Τα κόμματα από το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου μέχρι τη δικτατορία του Ι. Μεταξά: 1η φάση (1923-1928). 2η φάση (1928/1933).	1
13η	Τα κόμματα από το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου μέχρι τη δικτατορία του Ι. Μεταξά: 3η φάση (1933/1935) 4η φάση (1935/1936)	1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983.
- Αναστασιάδης Γιώργος, *Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Από την «αρχή της δεδηλωμένης» στο Σύνταγμα του 1975*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Ασπρέας Γεώργιος Κ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, Αθήνα 1924-1930.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 8 τόμ., Θεσσαλονίκη 1961-1988.
- Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1970².
- Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα 1983.
- Βερέμης Θάνος/Δημητρακόπουλος Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.
- Beck Reinhart, *Sachwörterbuch der Politik*, Στουτγάρδη 1986, σ. 228-229.
- Γρηγοριάδης Φοίβος, *Διχασμός-Μικρά Ασία, 1909-1930. Ιστορία μίας εικοσαετίας*, 2 τόμ., Αθήνα 1971.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Αθήνα 1961.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2 τόμ. Αθήνα 1955.
- Δεοτιλής Γιώργος, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα 1985³.
- Δεοτιλής Γιώργος, *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, (σ. 47-50).
- Δημητρίου Μιχάλης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Ι, Αθήνα 1985.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. Μτφ. Ξανθόπουλος Α., Αθήνα 1982.
- Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης 1908-1916*, Αθήνα 1962.

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ-ΙΕ, Αθήνα 1977.
- Καρανικόλας Γιώργος Δ., *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα 1844-1961*, Αθήνα 1963.
- Καρολίδης Παύλος, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921*, 7 τόμ., Αθήνα 1922-1929.
- Κοντογιώργης Γεώργιος Δ. (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, 5 τόμ., Αθήνα 1957 κ.ε.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 12 τόμ., Αθήνα 1966.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ./Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος, *Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: Παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, (σ. 160-162).
- Μελάς Σπύρος, *Η επανάσταση του 1909*, Αθήνα 1972.
- Παπακοσμάς Βίκτωρ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1981.
- Πετρίδης Παύλος, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στην νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Σβώλος Αλέξανδρος, *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972*, Αθήνα 1972.
- Σπουρδαλάκης Μιχάλης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα 1990.
- Στασινόπουλος Ε. Κ., *Κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα (1821-1985)*.
- Σωτηρέλλης Γιώργος Χ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*.
- Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας, Αθήνα 1991.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Στο: Γ. Δ. Κοντογιώργης (επιμ.): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, (σ. 97-100).

Φίλιας Βασίλης, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα 1985³.

Χέριγκ Γκούνναρ, *Τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας, 1821-1936*. Μτφ. Παρασκευόπουλος Θ., (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), υπό έκδοση).

**ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1821-1930)**

Το Προσφυγικό Ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930)

Στόχοι Διδασκαλίας

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές την εξέλιξη, το μέγεθος και την επίδραση του προσφυγικού ζητήματος στη νεότερη ελληνική ιστορία.
2. Να εντοπίσουν τα αίτια και τα αποτελέσματα της δημιουργίας προσφυγικών ρευμάτων προς την Ελλάδα σε διαφορετικές περιόδους της πρώτης εκατονταετίας του ελληνικού κράτους.
3. Να προσεγγίσουν τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκε ο κρατικός μηχανισμός κάθε φορά που πρόσφυγες περνούσαν τα σύνορα της Ελλάδας.
4. Να συσχετίσουν το προσφυγικό ζήτημα της περιόδου 1821-1930 με το σύγχρονο πρόβλημα των προσφύγων, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς.

Διδακτέα Ύλη

ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΤΟΧΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΩΡΕΣ
1η Το προσφυγικό ζήτημα κατά την Ελληνική Επανάσταση	<ul style="list-style-type: none">• Να γνωρίσουν τον τόπο προέλευσης και την κατάσταση των προσφύγων που κατέφυγαν στις απελευθερωμένες περιοχές.• Να αποκτήσουν αδρομερή γνώση των μέτρων που λάβθηκαν για την ανακούφισή τους.• Να συσχετίσουν την ίδρυση της Ερμούπολης στη Σύρο με την άφιξη των προσφύγων	3
2η Το προσφυγικό ζήτημα κατά την περίοδο του Καποδίστρια	<ul style="list-style-type: none">• Να προσεγγίσουν τις διαστάσεις του προσφυγικού ζητήματος κατά την καποδιστριακή περίοδο και τις προσπάθειες αντιμετώπισής του από τον Καποδίστρια	2
3η Η αποκατάσταση των προσφύγων κατά την περίοδο του Όθωνα	<ul style="list-style-type: none">• Να γνωρίσουν με ποιο τρόπο αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος την αποκατάσταση των προσφύγων κατά την περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα.	1

4η <i>Η διαμάχη αυτό- χθόνων και ετερο- χθόνων</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να συσχετίσουν τις εξελίξεις στο ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων με τη διαμάχη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων. 	1
5η <i>Πρόσφυγες και αλτρωτικά κινή- ματα του 19ου αι.</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να συνδέσουν τα αλτρωτικά κινήματα του 19ου αι. με την έλευση προσφύγων στο ελληνικό κράτος 	1
6η <i>Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τον 20ο αιώνα</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να διακρίνουν τη νέα διάσταση που παίρνει το προσφυγικό ζήτημα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913. 	
7η <i>Προσφυγικά ρεύ- ματα κατά την περίοδο 1914-1922</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να γνωρίζουν τα αίτια, την έκταση και τους τρόπους με τους οποίους μεθοδεύτηκαν οι διώξεις των Ελλήνων και άλλων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και την πρόνοια που έδειξε γι' αυτούς το ελληνικό κράτος. 	1
8η <i>Η Μικρασιατική καταστροφή</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να συνειδητοποιήσουν τις συνθήκες με τις οποίες φθάσαμε στη Μικρασιατική Καταστροφή τον Αύγουστο του 1922. • Να αντιληφθούν τους λόγους που οδήγησαν στην υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης. 	2
9η <i>Η αποκατάσταση των προσφύγων</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να εμβαθύνουν στη συστηματική προσπάθεια αποκατάστασης των προσφύγων τόσο από την ΕΑΠ όσο και από το ελληνικό κράτος. 	2
10η <i>Η αποζημίωση των ανταλλαξιμών και η ελληνοτουρκική προσέγγιση</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να συσχετίσουν την ενμέρει αποζημίωση των προσφύγων με τη βούληση της ελληνικής κυβέρνησης για κλείσιμο των εκκρεμών ζητημάτων με την Τουρκία. 	1
11η <i>Η ένταξη των προ- σφύγων στην Ελλάδα</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να συνειδητοποιήσουν τις δυσκολίες αφομοίωσης των προσφύγων στην Ελλάδα. • Να γνωρίζουν τα σημεία στα οποία επικεντρώθηκε η διάσταση προσφύγων και γηγενών. 	2
12η <i>Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Να εντοπίσουν τους τομείς που επηρεάστηκαν περισσότερο από την άφιξη των προσφύγων. • Να εκτιμήσουν την προσφορά των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. 	1

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

I. Από τη Μικρά Ασία

Κυδωνιές (Αϊβαλί), Μοσχονήσια – αθρόοι στα Ψαρά – άλλα νησιά του Αιγαίου (Άνδρος, Τήνος, Κέα, Σκύρος, Ύδρα, Μύκονος, Σύρος, Αίγινα κ.α.) και Πελοπόννησο (Κόρινθος, Άργος κ.α.).

Από το εσωτερικό της Μ. Ασίας (Άγκυρα, Αττάλεια, Προύσα, Πέργαμος) – Ψαρά – στη συνέχεια, στα νησιά του Αιγαίου.

Από τη Σμύρνη – σε ομάδες διασκορπίστηκαν στο Αιγαίο (κυρίως Τήνο, Ύδρα, Αμοργό) και στην Πελοπόννησο (Κόρινθος, Άργος).

Νέα Έφεσος (Κουσάντασι) και κάτοικοι των χωριών Γέροντα, Άκκιοι, Γιουβρέκι, Δωμάτια, Τσαγκλί (νοτιοδυτικά παράλια Μ. Ασίας) – Σάμος – άλλα νησιά του Αιγαίου.

II. Από την ελληνική χερσόνησο

1. Από τη Θεσσαλία

Κάτοικοι Θεσσαλομαγνησίας – Τρίκερι, Βόρειες Σποράδες (Σκιάθος, Σκύρος και Σκόπελος).

2. Από τη Μακεδονία

Κάτοικοι της Χαλκιδικής – χερσόνησο Κασάνδρας και Άθωνα – Βόρειες Σποράδες. Μετά την καταστολή της επανάστασης στον Όλυμπο (Απρίλιος 1822), πολλοί από τους αγωνιστές – κυρίως στη Σκιάθο και Σκόπελο (Βόρειες Σποράδες) και λιγότερο στις Κυκλάδες.

3. Από την Ήπειρο

Πολλοί μετά την έναρξη της Επανάστασης από Ήπειρο – Δυτ. Στερεά Ελλάδα, ειδικά στο Μεσολόγγι.

Σουλιώτες (από τις αρχές του 1823 και εξής) – Ιόνια νησιά – Δυτ. Στερεά.

III. Από τα νησιά του Αιγαίου πελάγους

1. Κρήτη – (σε μικρές ομάδες) Κυκλάδες (Νάξος, Πάρος, Μήλος, Σίφνος, Ίος).

β' κύμα (μέσα 1823): – Κυκλάδες και Πελοπόννησο (Μονεμβασιά, Αργολίδα).

Επίσης μετά την καταστροφή της Κάσου (1824) Κρήτες πρόσφυγες – νησιά του Αιγαίου και Πελοπόννησο .

2. Χίος / Κάσος / Ψαρά – (αθρόα μετά την καταστροφή νησιών) στην κυρίως Ελλάδα:

α. Χίος – Ψαρά – λοιπά νησιά Αιγαίου (Άνδρος, Τήνος, Μύκονος, Πάρος, Σύρος, Κέα, Μήλος· λιγότεροι σε Πόρο, Ύδρα, Αίγινα).

– Πελοπόννησο (Κόρινθο), Αττική.

β' κύμα (1828) – Σάμος, Τήνος, Σύρος, Αίγινα.

β. Κάσος (1824) – νησιά Αιγαίου (κυρίως Κάρπαθο, Αστυπάλαια, Ίο, Αμοργό, Πάρο, Νάξο, Τήνο).

γ. Ψαρά (1824) – νησιά Αιγαίου (Σκύρος, Άνδρος, Τήνος, Πάρος, Μύκονος, Σύρος, Κέα, Σπέτσες).

/ Σπέτσες – Μονεμβασιά – οι περισσότεροι στην Αίγινα και στις Κυκλάδες (Τήνος, Σύρος, Μύκονος), λιγότεροι στο Ναύπλιο.

Επισκέψεις σε χώρους όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες

Μπορούν οι μαθητές να επισκεφτούν τον πλησιέστερο προσφυγικό συνοικισμό ή συνοικία, όπου εγκατατάθηκαν πρόσφυγες (υπάρχουν σε όλες σχεδόν τις πόλεις και σε πολλά χωριά). Να περπατήσουν και να συζητήσουν με κάποιον/α ηλικιωμένο/η. Όσο κι αν ο χώρος έχει αλλάξει μορφή σήμερα, σίγουρα θα υπάρχουν στοιχεία που παραπέμπουν στην πρώτη εγκατάσταση.

Καταγραφή πληροφοριών από πρόσωπα που έζησαν τα γεγονότα

Να πάρουν οι μαθητές συνέντευξη από πρόσφυγες πρώτης γενιάς ή ακόμα και δεύτερης, καθώς αυτοί θα έχουν ακούσει πολλές διηγήσεις για τον εκπατρισμό και την άφιξη των γονέων τους στην Ελλάδα (προφορική ιστορία).

Ιστορική έρευνα σε αρχεία της περιοχής

Πηγές που είναι πιθανόν να περιέχουν στοιχεία για την άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων μπορούν να ανιχνευθούν στα δημοτικά και κοινοτικά αρχεία (π.χ. ληξιαρχείο, δημοτολόγιο, αποφάσεις δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων), στις Διευθύνσεις Γεωργίας των Νομαρχιών (για τη διανομή των προσφυγικών κλήρων, αγροτικά δάνεια, κτηματογράφηση περιοχών κ.ά.), στις υπηρεσίες Πολεοδομίας (για την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών ή για τα ανταλλάξιμα σπίτια) και τέλος στον τοπικό τύπο της περιόδου 1922-1935.

ΜΝΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΠΟΥ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΘΗΚΑΝ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΜΕΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Σύρος: 741 (Νικόλαος Οικονόμου και Αυστριακός πρόξενος Τ. Γκρόπιους, 1824)

Μύκονος: 644 (Ο τοποτηρητής Σίφνου και Μυκόνου, 1824)

Τήνος: 3.033 (Ο Οικονόμος Τήνου Φιλόθεος, 1824)

Σαλαμίνα: 11.477 (Ο Αυστριακός πρόξενος Τ. Γκρόπιους, 1824)

Αίγινα: 660 (Ο Τ. Γκρόπιους, 1824) και 7.589 (Εντ. Κινέ, γενικά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης)

Πάρος: 4.000 (1825)

Μετά την πτώση της Αθήνας (Μάιος 1827) πολλοί Αθηναίοι και πρόσφυγες από άλλα μέρη που βρίσκονταν εκεί διασκορπίστηκαν στη βόρειο Πελοπόννησο και τα κοντινά νησιά (Σαλαμίνα, Αγκίστρι, Ύδρα). Τον Ιανουάριο του 1828 αναφέρεται ότι μοιράστηκαν τρόφιμα (κυρίως αλεύρι και ρύζι) σε 26.191 πρόσφυγες από τη Στερεά Ελλάδα. Την ίδια περίοδο μοιράστηκαν τρόφιμα και σε 26.364 Πελοποννήσιους που βρίσκονταν σε άσχημη κατάσταση.

(Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 4 Φεβρουαρίου 1828)

ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ

1ο Αναφορά των ελεύθερων Σμυρναίων προς τη Γ΄ Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας

Στη συνεδρίαση ΑΖ΄ της 1ης Μαΐου 1827 διαβάστηκε αναφορά των ελεύθερων Σμυρναίων (υπογράφουν 283 Σμυρναίοι του Ναυπλίου και της Αθήνας), που ζητούσαν: α) να γίνει δεκτός αντιπρόσωπός τους, του οποίου οι ίδιοι θα κατέβαλλαν το μισθό και β) να τους δοθεί τόπος για να ιδρύσουν συνοικισμό.

Το ζήτημά τους έγινε δεκτό ως προς το δεύτερο όρο. Η επιτροπή της Βουλής που ανέλαβε να φροντίσει γι' αυτό αποτελέστηκε από τους Γ. Νοταρά, Ρ. Παλαμήδη, Μ. Βερνάροδο.

Περίληψη του κειμένου της αναφοράς που υποβλήθηκε:

Η Σμύρνη ήταν από τις ελάχιστες πόλεις που διατήρησαν και έδωσαν τα φώτα στην υπόλοιπη Ελλάδα. Αποτελέσε άσυλο και χώρο συνάθροισης όλων των διωκόμενων ομογενών, προσφέροντας τα προνόμια του κοινωνικού και πολιτισμικού της βίου σε κάθε ομογενή, ανεξάρτητα από την προέλευσή του. Με το ξέσπασμα της Επανάστασης η Σμύρνη υπέφερε φοβερά δεινά «δια το όνομα της Πίστεως και της Πατρίδος». Οι Σμυρναίοι άφησαν περιουσίες και αγαθά και προσέτρεξαν στα ελεύθερα μέρη της Ελλάδας να συναγωνισθούν στον κοινό ιερό αγώνα «με την πεποίθησιν ότι όπου αυτοί και οι ομογενείς αυτών, εκεί και η Πατρίς». Γι' αυτό πρόσφεραν απεριόριστα, χρηματικά και προσωπικά, στις ανάγκες της πατρίδας.

Με βάση αυτά προσέρχονται σήμερα οι υπογεγραμμένοι ελεύθεροι Σμυρναίοι ζητώντας από την Εθνοσυνέλευση να αποδεχθεί το δικό τους αντιπρόσωπο, του οποίου θα καταβάλουν οι ίδιοι τα έξοδα για να μην επιβαρύνουν το εθνικό ταμείο. Και επειδή μέχρι τώρα είναι διασκορπισμένοι χωρίς τόπο σταθερής κατοικίας, παρακαλούν να καθορίσει η Συνέλευση «μέρος εκ των ήδη ελευθέρων της Ελλάδος, δια να ημπορούν ενούμενοι και κατοικούντες ένα και τον αυτόν τόπον να συνάξωμεν τας διεσκορπισμένας ημών οικογενείας πολυπληθείς ούσας» και έτσι να ημπορούν να ανταποκρίνονται καλύτερα στις υποχρεώσεις τους προς την πατρίδα.

Δηλώνουν την εμπιστοσύνη τους ότι το έθνος θα ενεργήσει ό,τι και για τους Ψαριανούς, γιατί αυτό είναι έργο «πατριωτικών και πολιτικών». Και ότι η Ελλάδα δεν θα ανεχθεί να αφήνει «τα γνήσια τέκνα της» να περιφέρονται ανέστια. Άλλωστε, παραχωρώντας τόπο μόνιμης εγκατάστασης, η χώρα θα αυξήσει τα έσοδά της και τη στρατιωτική της δύναμη.

Την επιτροπή τους για να προβάλει τα αιτήματά τους αποτέλεσαν οι Π. Παρασκευάς και Σ. Σκούφος.

2ο Οι διεθνείς προεκτάσεις του ζητήματος των ετεροχθόνων

Το ζήτημα των ετεροχθόνων είχε προεκτάσεις στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας. Από τη μία πλευρά εξαιτίας του ενδιαφέροντος των Μ. Δυνάμεων και από την άλλη, εξαιτίας της ανησυχίας της Τουρκίας για τη διάκριση των ετεροχθόνων σε κοινότητες ανάλογα με την ευρύτερη περιοχή καταγωγής τους (Κρητικοί, Ηπειρώτες, Μακεδόνες κλπ.). Τη διάκριση αυτή αντιλαμβανόταν ως διάθεση εδαφικών βλέψεων της Ελλάδας. Η τουρκική κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε έντονα για την εκλογική αντιπροσώπευση των Ψαριανών και την προοπτική να παραχωρηθεί ανάλογο δικαίωμα και σε άλλες κατηγορίες Ελλήνων ετεροχθόνων, μεταναστών από τουρκικές επαρχίες. Αυτό πάλι οδήγησε στο να πάρουν θέση οι Δυνάμεις στο ζήτημα, λόγω των επιπτώσεων που προέκυπταν στις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας.

Οι Δυνάμεις παρακολούθησαν από κοντά τις συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση για το συνταγματικό μέλλον της Ελλάδας, καθώς οι πρεσβευτές τους ενημέρωναν με πληρότητα τις κυβερνήσεις τους με αναλυτική ή περιληπτική παράθεση των ομιλιών και με τοποθετήσεις για τους θεσμούς και τις συνταγματικές ρυθμίσεις. Ειδικά στο θέμα των ετεροχθόνων –μικρότερου βέβαια ενδιαφέροντος– ο Γάλλος πρεσβευτής εμφανίζεται μετριοπαθής, αφού δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για τα γαλλικά συμφέροντα. Πιστεύει ότι οι ετεροχθόνες με τις υπερβολικές απαιτήσεις τους προκάλεσαν την αντίδραση των εθνικών προκαταλήψεων. Ο Άγγλος πρεσβευτής πολιτικά ευνόησε την πλευρά των ετεροχθόνων και του Μαυροκορδάτου. Γενικά θεώρησε ότι διατέθηκε πολύς χρόνος για το θέμα και ικανοποιήθηκε, όταν τελικά το θέμα των προϋποθέσεων της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη δεν συμπεριλήφθηκε στο σύνταγμα, αλλά θα αποτελούσε χωριστό ψήφισμα.

Οι τουρκικές διαμαρτυρίες εκφράστηκαν στη μακρά διακοίνωση του Τούρκου πρεσβευτή Μουσούρου (5 Φεβρουαρίου 1844) που επέδωσε στην ελληνική κυβέρνηση για το θέμα των δικαιωμάτων αντιπροσώπευσης στη βουλή κατοίκων που μετανάστευσαν από τουρκικές επαρχίες. Δήλωνε την τουρκική δυσαρέσκεια για το ότι κρίθηκε έγκυρη στις περισσότερες περιπτώσεις η πληρεξουσιότητα αντιπροσώπων από οθωμανικές επαρχίες, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και άτομα που ήταν πρόσφατα επικεφαλής επιδρομών σε τουρκικά εδάφη. Επέσυρε την προσοχή της Ελλάδας και ζητούσε την ανάκληση της επικύρωσης του άρθρου (β' παράγραφος άρθρου 61) που αναγνώριζε την αντιπροσώπευση των εγκαταστημένων στην Ελλάδα Ψαριανών, με την πεποίθηση ότι δημιουργούσε προηγούμενο και για άλλες κατηγορίες προσφύγων. Η παραχώρηση τέτοιων προνομίων υποστήριξε ότι υπονομεύει τις ειρηνικές σχέσεις των δύο χωρών με την ερεθιστική επιρροή του στους κατοίκους των οθωμανικών περιοχών και την πρόκληση διεκδικήσεων. Ταυτόχρονα η τουρκική κυβέρνηση προέβη σε ενημέρωση των Δυνάμεων και απευθείας, με υπομνήματα των πρεσβευτών της στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και με διακοινώσεις της στους πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη.

Οι ξένοι πρεσβευτές στην Αθήνα, όπως φαίνεται από τις εκθέσεις τους, έκριναν τη διακοίνωση για το ζήτημα των Ψαριανών αβάσιμη. Εξήγησαν ότι επρόκειτο για καθαρά ελληνικό πληθυσμό που έφθασε με τη γνωστή καταστροφή του νησιού στην ελεύθερη Ελλάδα, κατοικούσε σχεδόν συνολικά στον νέο τόπο και δεν επρόκειτο στην ουσία για μετανάστες. Ούτε η περίπτωσή τους ενείχε φόβο να χρησιμοποιηθεί ως προηγούμενο από μετανάστες των τουρκικών επαρχιών για να εξασφαλίσουν ανάλογο δικαίωμα στη μελλοντική βουλή της Ελλάδας. Να σημειώσουμε εδώ ότι το επίμαχο άρθρο για τους Ψαριανούς αποτέλεσε χωριστό ψήφισμα και δεν ενσωματώθηκε στο σύνταγμα. Για το ίδιο θέμα καθησύχασαν προσωπικά τον Μουσούρο ότι δεν θα έχει εφαρμογή σε άλλες περιπτώσεις μεταναστών.

Το θέμα παρέμεινε στο προσκήνιο για αρκετό καιρό, όπως φαίνεται από σειρά διακοινώσεων, που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Τουρκίας (Κ. Μουσούρος) και Ελλάδος (Σ. Τρικούπης). Σε μία από αυτές (10 Μαΐου) ο Μουσούρος επικεντρώνεται σε νομικά επιχειρήματα για το ζήτημα του δικαιώματος των μεταναστών να αντιπροσωπεύονται στην ελλη-

νική Βουλή. Απορρίπτει την άποψη του Τρικούπη (ότι αυτό ισχύει, δεδομένου ότι εφαρμόζεται ως αρχή από την έναρξη της Επανάστασης) με τη γνώμη ότι ίσχυσε τότε σε εχθρική κατάσταση και δεν μπορεί να αποτελεί βάση για την ειρηνική περίοδο. Αλλά ότι ακόμα και τότε, σε εμπόλεμη κατάσταση, δεν άσκησαν πολλοί πρόσφυγες/μετανάστες το δικαίωμα της αντιπροσώπευσης σε Βουλή – που πρέπει να διακρίνεται από την εθνοσυνέλευση. Επίσης εκτιμά ότι, εάν προϋπόθεση αντιπροσώπευσής τους είναι να συγκεντρώσουν ένα συγκεκριμένο αριθμό, αυτό μπορεί να τους οδηγήσει σε κινητοποιήσεις στο τουρκικό έδαφος για να το επιτύχουν. Τέλος σχολιάζει ότι, αν ισχύει η θέση του Τρικούπη ότι οι βουλευτές των διαφόρων μεταναστών από οθωμανικές επαρχίες αντιπροσωπεύουν τους εγκατεστημένους στην Ελλάδα συμπατριώτες τους και όχι τις οθωμανικές επαρχίες, η Τουρκία μπορεί να μη θεωρεί πλέον Έλληνες όσους από τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο μετέβησαν ή θα μεταβούν στην Ελλάδα και πάρουν την ελληνική υπηκοότητα, εφόσον μόνο σε κάποιες περιοχές εκεί επαναστάτησαν οι Έλληνες. Κατά τον Μουσσούρο αυτές οι παρατηρήσεις δεν θέλουν να αποτελέσουν ανάμειξη στα εσωτερικά της Ελλάδας, αλλά απλώς να διασφαλίσουν την Τουρκία από πιθανούς κινδύνους και συνωμοσίες, ανεξάρτητα από τη νομιμότητα της ελληνικής κυβέρνησης.

Η απάντηση του Τρικούπη (14 Μαΐου) θεωρούσε την τουρκική διακοίνωση ανάμειξη σε θέματα εσωτερικής δικαιοδοσίας. Πάντως επισήμανε τα εξής ως προς το νομικό μέρος: 1. Το δικαίωμα αντιπροσώπευσης αναγνωρίστηκε σε όλους τους Έλληνες στην Επανάσταση, ντόπιους και μη, και δεν σχετίζεται με κάποια εχθρική διάθεση, αλλά με την ισοτιμία των Ελλήνων στα δικαιώματά τους. 2. Πάντα οι εν λόγω πληθυσμοί αντιπροσωπεύτηκαν με ειδικούς πληρεξούσιους, τόσο στη Βουλή όσο και σε Συνελεύσεις. 3. Εσφαλμένα παρουσιάζεται ότι μόνο κάποιες περιοχές επαναστάτησαν στη Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρο, και παρουσιάζει την ευρύτητά της. 4. Πράγματι η Εθνοσυνέλευση παραχώρησε ιδιαίτερο δικαίωμα στους μη αυτόχθονες Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, ως αναγνώριση των θυσιών τους στον Αγώνα και για κανένα άλλο λόγο. 5. Η σχετική ρύθμιση για τον απαιτούμενο αριθμό, στην ουσία δεν είναι προνόμιο για τους πρόσφυγες, δεδομένων των συνθηκών που αντιμετωπίζουν και του περιορισμένου αριθμού τους. Σημειώνει, τέλος, ότι η Ελλάδα δεν διαμαρτυρήθηκε στην πρό-

σφατη παραχώρηση από την Τουρκία προνομίων σε Χίους, Κυδωνιείς και Ψαριανούς πρόσφυγες στην Ελλάδα ως κίνητρο για την επιτροπή στις εστίες τους.

Ο Μουσούρος με ρηματική διακοίνωση της 18 Ιουνίου 1844, σε αντίθεση με το πνεύμα προηγούμενων, ανακοίνωσε την πρόθεση της Τουρκίας να απαγορεύσει την τοποθέτηση Ελλήνων προξένων σε επαρχίες της, των οποίων οι εγκατεστημένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα θα όριζαν αντιπροσώπους στην ελληνική βουλή. Η ελληνική απάντηση θεώρησε την τουρκική απειλή καταπάτηση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης (1832). Ο Έλληνας επιτετραμμένος στην Κωνσταντινούπολη κάλεσε την Τουρκία να παραιτηθεί από απειλές και διεκδικήσεις που αντιστρατεύονται το δικαίωμα κάθε χώρας να ρυθμίζει θέματα εσωτερικής αρμοδιότητας. Κατέληξε ότι οποιαδήποτε πίεση είναι μάταιη, καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορεί να ανατρέψει απόφαση της Εθνοσυνέλευσης «και ότι έχει τελείαν απόφασιν να εκτελέση ταύτας κατά γράμμα».

Η συμμετοχή αντιπροσώπων των Ψαριανών στη νέα Βουλή μετά τις εκλογές (Ιούλιος-Αύγουστος 1844), και σύμφωνα με τη σχετική απόφαση της Εθνοσυνέλευσης, προκάλεσε νέα τουρκική διακοίνωση. Ο Μουσούρος επανήλθε σε προηγούμενα διαβήματα και διαμαρτυρήθηκε προς το νέο πρωθυπουργό και υπουργό Εξωτερικών Κωλέττη (27 Νοεμβρίου 1844) για την είσοδο των Ψαριανών προσφύγων στη Βουλή ως «βουλευτών των Ψαριανών». Η ελληνική απάντηση υπενθύμισε ότι το δικαίωμα αυτό αναγνωρίσθηκε κατ' εξαίρεση μόνο στους Ψαριανούς και όχι σε άλλους μετανάστες, και ότι αυτοί εισήλθαν στη νέα Βουλή με αυτή την ονομασία, καθώς ακόμα δεν έχουν συνοικισθεί σ' ένα τόπο (όπως οφείλουν να κάνουν μέσα σε τρία χρόνια). Τότε θα πάρουν το όνομα της κοινότητας που θα αντιπροσωπεύουν.

Με τις διακοινώσεις αυτές έληξε επίσημα το ζήτημα, παρά την τουρκική δυσαρέσκεια.

(Τα στοιχεία αντλήθηκαν από: Ι. Δημάκη, Η Πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, Αθήνα 1991, σ. 181-206)

3ο Ο εξοπλισμός των αγροτικών προσφυγικών οικογενειών από την ΕΑΠ

Πέραν της γης και του ζωικού κεφαλαίου, η κάθε αγροτική οικογένεια εφοδιάζεται με εργαλεία, σε ορισμένες περιπτώσεις και με άμαξα, με τους σπόρους για την πρώτη σπορά, κάποια χρήματα υπό μορφή δανείου καθώς και με ζωοτροφές. Τέλος της παρέχεται η δυνατότητα για την κατασκευή της κατοικίας της. Όλες αυτές οι διαφορετικές μορφές βοήθειας σπάνια παρέχονται χωρίς δυσκολίες. Επίσης σε πολλές περιπτώσεις είναι αναγκαίος ο εφοδιασμός της οικογένειας με σπόρους πέραν της μιας φοράς, αν τύχει να αποτύχει η πρώτη σπορά. Τα δάνεια και ο εν γένει εξοπλισμός διαφέρουν ανάλογα με την κατηγορία των εγκαθισταμένων. Οι ψαράδες παίρνουν δάνεια για την αγορά πλεουμένου και διχτυών. Οι τεχνίτες παίρνουν δάνεια για να στήσουν τις δουλειές τους. Φουρνάρηδες, σιδεράδες, σαγματοποιοί, κτίστες, ακόμα και κουρείς είναι απαραίτητοι για το κοινωνικό σύνολο.

Η Επιτροπή δεν χρειάστηκε να χτίσει σπίτια για όλους τους αγρότες πρόσφυγες. Το ελληνικό κράτος παραχώρησε στην Επιτροπή όλα τα αγροτικά σπίτια που ανήκαν στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς. Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν 53.572 σπίτια στη Μακεδονία, 3.352 στην Κρήτη και 500 περίπου στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Λήμνο. Στη Θράκη 8.060 σπίτια είχαν εγκαταλειφθεί από τους Βούλγαρους και τους Τούρκους. Τα σπίτια αυτά, που ήταν κακά σχεδιασμένα, πολλές φορές άσχημα χτισμένα και γενικά ανθυγιεινά, υπέστησαν σημαντικές ζημιές κατά την περίοδο της ανταλλαγής, δεδομένου ότι οι παλιοί τους ιδιοκτήτες στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν πουλήσει ή είχαν καταστρέψει τις πόρτες και τα παράθυρα. Είχαν γίνει ακατοίκητα, ιδιαίτερα στη Μακεδονία. Η Επιτροπή επισκεύασε έναν αριθμό σπιτιών, περίπου το 1/5 του συνόλου, με τη βοήθεια των προσφύγων που επιθυμούσαν να εγκατασταθούν σ' αυτά. Σε πολλές πάντως περιπτώσεις τα σπίτια μετατράπηκαν σε στάβλους.

Οι παραπάνω αριθμοί αφορούν και σε σπίτια που βρίσκονταν σ' ορισμένα μεγάλα αγροτικά κέντρα, όπως τα Σέρβια, τα Γιαννισιά και το Σούμποσκο [= Αρδαία]. Αυτά χρησίμευσαν για να στεγάσουν από τρεις έως πέντε οικογένειες, που διέθεταν χωράφια σε μικρή απόσταση από τις πόλεις αυτές. Οι παραθεριστικές επαύλεις και τα μεγάλα σπίτια, που

ανήκαν στους Μπέηδες της Ηλείου, της Λήμνου και της Κρήτης, χωρίστηκαν σε διαμερίσματα για τη στέγαση πολλών οικογενειών στο καθένα.

Η Επιτροπή έχει ήδη κτίσει 40.557 νέα σπίτια. Αυτά βρίσκονται είτε σε παλιά χωριά ή συγκροτούν νέα.

Δεν είναι δυνατό να περιμένει κανείς από τα νέα χωριά που δημιουργήθηκαν σε ελάχιστο χρόνο, να διαθέτουν γραφικότητα, και τέλεια προσρμογή στο φυσικό περιβάλλον. Όπως φτιάχτηκαν βιαστικά, χωρίς να έχει ακόμη προλάβει να μεγαλώσει ούτε ένα δένδρο, μοιάζουν απρόσωπα και ακαλαίσθητα. Τα πρώτα πάντως σημάδια μιας νέας εποχής αρχίζουν να φαίνονται, οι κάτοικοι εξαντλούν τη φαντασία τους στο βάψιμο των σπιτιών με μπλε, κίτρινα ή πράσινα χρώματα, καθώς και στο συχνό ασβέστωμα της αυλής, της εξώθυρας και των παραθυροφυλλων. Κοτέτσια από καλάμια αρχίζουν να φτιάχνονται, μικροί λαχανόκηποι μεγαλώνουν παντού, ενώ τα ηλιοτρόπια στολίζουν τους μικρούς κήπους. Κι όταν έρχεται η εποχή του θερισμού και παντού στήνονται οι θημωνιές, όταν πάνω στις στέγες ξεραίνονται οι πιπεριές και το αραποσίτι, όταν τα καπνά κρεμιούνται στις βέργες για στέγνωμα, όλα φανερώνουν την απαρχή μιας νέας εποχής ανεξαρτησίας και ευημερίας.

Ο αριθμός και το μέγεθος των κατοικήσιμων χώρων διαφέρει από χωριό σε χωριό, ανάλογα με τα χρήματα που διαθέτηκαν, τις τοπικές ανάγκες καθώς και τα διαθέσιμα κατά τόπους υλικά την περίοδο της κατασκευής. Υπάρχει ο αρχικός τύπος της ανεξάρτητης κατοικίας 4 δωματίων, που στεγάζει μία οικογένεια, καθώς και ο τύπος της διπλής κατοικίας 8 δωματίων, που στεγάζει δυο οικογένειες. Κατόπιν επικράτησε η ανεξάρτητη κατοικία των 2 δωματίων με στάβλο. Ένας ειδικός τύπος κατοικίας χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση των ψαράδων, άλλος για τη στέγαση των σηροτρόφων και ένας άλλος για τους καλλιεργητές καπνών, έτσι ώστε να υπάρχει κατάλληλη υποδομή για το στέγνωμα του προϊόντος. Όσο ήταν δυνατό, χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο ντόπια υλικά. Τα περισσότερα σπίτια είναι πέτρινα ή τούβλινα, ενώ άλλα χτίστηκαν με τιμεντόλιθους ή πλίνθους φτιαγμένους από άργιλο και άχυρα. 10.000 σπίτια, που φτιάχτηκαν από ξένη εργολαβική εταιρεία, διαθέτουν πέτρινα θεμέλια, ξύλινο σκελετό και τούβλινους τοίχους. Τα πατώματα είναι σχεδόν πάντα από πατημένο χώμα, αλλ' οι πρόσφυγες φροντίζουν για την κάλυψή τους με πλακάκια ή μωσαϊκό. Οι στέγες

είναι κεραμιδένιες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τοποθετήθηκε κυματοειδής λαμαρίνα ή πισσόχαρτο. Η κατασκευή των κατοικιών έγινε με δύο τρόπους: 1) με ανάθεση σε εργολάβους, 2) με τη χρησιμοποίηση του προσφυγικού εργατικού δυναμικού υπό την καθοδήγηση των υπηρεσιών της Επιτροπής. Στην πρώτη περίπτωση, πολλοί από τους εργολάβους αντιμετώπισαν σοβαρές δυσκολίες, κυρίως στις περιοχές όπου είναι προβληματική η μεταφορά καθώς και η εξεύρεση υλικών και εργατικών χεριών. Παράλληλα η Επιτροπή δεν έχει λόγους να είναι ιδιαίτερα ευχαριστημένη από τις υπηρεσίες των εργολάβων, ιδιαίτερα όταν οι τεχνικοί μας υποχρεώνονται να παραλαμβάνουν εργασία κακής ποιότητας υπό την πίεση των άμεσων αναγκών για τη στέγαση των πρόσφυγων. Ο δεύτερος τρόπος συνίσταται στην παροχή προς τους πρόσφυγες ξυλείας, κεραμιδιών και καρφιών, υλικών δηλαδή που θα πρέπει να μεταφερθούν από μακριά, καθώς και χρημάτων για την πληρωμή των μαραγκών και των χιιστάδων. Οι πρόσφυγες παρέχουν την ανειδίκευτη εργασία και εκτελούν τις μεταφορές των υλικών. Ένας εργοδηγός επιβλέπει την ποιότητα και την ποσότητα της εργασίας και δίδει προκαταβολές σε χρήμα ή είδος ανάλογα με την σημειούμενη πρόοδο. Ο τρόπος αυτός, που έχει εφαρμοστεί στη Θράκη και στη Μακεδονία, είναι επιτυχής από πλευράς χρόνου, ποιότητας και κόστους. Μεταξύ των άλλων πλεονεκτημάτων είναι ότι δίδει εργασία στους πρόσφυγες, ενώ επίσης ευνοεί την ίδρυση μικρών βιομηχανιών, ασβεστοκάμινων, πλινθοποιείων, κεραμιδοποιείων κλπ. Το κόστος κατασκευής ενός σπιτιού δύο δωματίων διαφέρει από περιοχή σε περιοχή.

Οι τεχνικές μας υπηρεσίες αντιμετώπισαν τεράστιες δυσκολίες στην εκτέλεση των καθηκόντων τους. Η επιλογή της τοποθεσίας για την ίδρυση του συνοικισμού πρέπει να συνεκτιμήσει πολλούς παράγοντες, όπως είναι οι υγειονομολογικές συνθήκες, η προσπέλαση, οι ιδιαιτερότητες των νέων κατοίκων, η δυνατότητα υδροδότησης κλπ. Επίσης υπήρχε δυσχέρεια στην εξασφάλιση των αναγκαίων πιστώσεων για την αγορά υλικών, με αποτέλεσμα να επινοούνται διάφοροι τρόποι για να γίνει οικονομία, όπως π.χ. ήταν η ίδρυση σχιστηρίου στα δάση της Πίνδου για την προμήθεια της Δ. Μακεδονίας με ξυλεία καθώς και πολλών κεραμιδοποιείων σε διάφορα σημεία της χώρας. Οι δυσκολίες στις μεταφορές ήταν πρωτοφανείς. Οι άμαξες κολλούσαν στις λάσπες, ενώ ατελείωτες σειρές από φορτώματα περιμέναν επί ημέρες για να επισκευ-

ασθεί κάποια ξύλινη γέφυρα που παρασύρθηκε από τα νερά ενός ορμητικού χειμάρρου. Στις ορεινές εγκαταστάσεις τα υλικά μεταφέρθηκαν πάνω στις πλάτες των μουλαριών κομμάτι κομμάτι, μέσα από δύσβατα και επικίνδυνα μονοπάτια.

Λόγω ελλείψεως πόρων η Επιτροπή αδυνατεί να φέρει σε πέρας το συνολικό πρόγραμμα στέγασης. Υπάρχουν πολλές οικογένειες που μένουν σε σκηνές ή σε υπόσκαπτα καταλύματα. Οι πιο τυχεροί έχουν φτιάξει μία καλύβα με στέγη από άχυρο ή καλάμια.

(Απολογισμός δράσης της ΕΑΠ (1926) για τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας της. Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Αθήνα 1997, σ. 65-69).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Σχέδιο μαθήματος για την ενότητα: **Η Μικρασιατική Καταστροφή.**

1. Στόχοι διδασκαλίας

- Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τις συνθήκες με τις οποίες φθάσαμε στη Μικρασιατική Καταστροφή τον Αύγουστο του 1922.
- Να γνωρίσουν τις πρώτες προσπάθειες για περίθαλψη των προσφύγων.
- Να αντιληφθούν τους λόγους που οδήγησαν στην υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης.

2. Εισαγωγή

Ο διδάσκων (ή κάποιος μαθητής) θα κάνει τη σύνδεση με την προηγούμενη διδακτική ενότητα τονίζοντας κυρίως την έκταση του πρώτου διωγμού, την περίθαλψη από το κράτος μετά το 1917 και την παλιννόστηση των προσφύγων στις εστίες τους.

3. Ιστορικό πλαίσιο

Λήξη Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Ελληνικός στρατός στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης.

Υπογραφή συνθήκης Σεβρών. Διατήρηση ελληνικής διοίκησης της περιοχής.

Ήττα Βενιζέλου – επάνοδος βασιλιά Κωνσταντίνου.

Εδραίωση και ενίσχυση του Κεμάλ στο εσωτερικό και το εξωτερικό της Τουρκίας.

Ήττα και αποχώρηση του ελληνικού στρατού.

Βιαιότητες των Τούρκων.

4. Έξοδος των προσφύγων (διαφορετική κατά περιοχές)

- Πριν τον Αύγουστο του 1922 (εσωτερικό Μικράς Ασίας, Πόντος).
 - Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1922 (δυτική Μικρά Ασία).
 - Οκτώβριος-Νοέμβριος 1922 (Ανατ. Θράκη).
 - 1924-1925 (κεντρική και νότια Μικρά Ασία).
- [βλ. χάρτη Ανατ. Θράκης και Μικράς Ασίας].

5. Πρόσφυγες στην Ελλάδα

Αριθμός τους (1922/1923/1928) [βλ. πίνακα 1]

Συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων: διατροφή, στέγαση, ιατρική περίθαλψη, αρωστικές-θνησιμότητα-ψυχικός τραυματισμός [βλ. φωτ. 9α,β, 10α. Βλ. επίσης από τα παραθέματα τις μαρτυρίες των προσφύγων για την άφιξή τους στην Ελλάδα].

6. Φορείς που ασχολήθηκαν με τους πρόσφυγες

- πολιτεία (Υπουργείο Περιθάλψεως, Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων).
- ιδιώτες, ιδιωτικοί φορείς,
- ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις.

7. Ψυχολογία προσφύγων

8. Η Σύμβαση της Λωζάνης

Συνθήκη Λωζάνης – όροι που αφορούσαν την Ελλάδα.

Σύμβαση της Λωζάνης – αναδρομική η ισχύς της (από την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου).

Όροι της σύμβασης

- απόκτηση ιθαγένειας.
- μεταφορά κινητής περιουσίας.
- αποζημίωση για την εγκαταλειμμένη περιουσία.
- διευκόλυνση μετακίνησης.

[βλ. από τα Παραθέματα τα εννέα πρώτα άρθρα της Σύμβασης της Λωζάνης].

Ιδιαιτερότητα της σύμβασης

- μαζική μετακίνηση πληθυσμών.
- υποχρεωτική ανταλλαγή.

Αντιδράσεις των προσφύγων

[βλ. από τα Παραθέματα το Ψήφισμα του προσφυγικού συλλαλητηρίου της Αθήνας].

Η υπογραφή της σύμβασης

- προσαρμογή στην πραγματικότητα.
- αποδοχή της από τις δύο χώρες (Ελλάδα, Τουρκία) και τη διεθνή κοινότητα (ΚΤΕ).

Ίδρυση Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής - 11μελής

- τρόπος μετανάστευσης.
- εκτίμηση ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξιμών.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Οι περισσότερες από τις δραστηριότητες που προτείνονται αναφέρονται αναγκαστικά στο δεύτερο μέρος του θέματος: «Πρόσφυγες στην Ελλάδα τον 20ο αιώνα», καθώς αυτή η περίοδος είναι χρονικά πιο κοντά μας και το υπάρχον υλικό είναι πλουσιότερο και ευκολότερα προσβάσιμο.

A. Δραστηριότητες χωρίς ειδική προετοιμασία των μαθητών

α. Αναγωγή στη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα

Το προσφυγικό ζήτημα γενικότερα, και ιδιαίτερα αυτό του 20ου αιώνα, προσφέρεται κατεξοχήν για να γίνουν συσχετισμοί με τη σημερινή πραγματικότητα και στη χώρα μας και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Το προσφυγικό ζήτημα στη σύγχρονη εποχή έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις. Οι πρόσφυγες σήμερα σε όλο τον κόσμο υπολογίζεται ότι είναι πάνω από 20 εκατομμύρια. Στη χώρα μας, εκτός από τους «οικονομικούς» πρόσφυγες (ή μετανάστες) από την Αλβανία, την πρώην Σοβιετική Ένωση, τη Βουλγαρία, την Πολωνία, χώρες της Ασίας κ.α., ζουν πρόσφυγες που κατέφυγαν εδώ εξαιτίας πολεμικών γεγονότων (Σέρβοι, Αφρικανοί κ.ά.) ή διώξεων στη χώρα τους (Κούρδοι, Ιρακινοί κ.ά.). Στην Ελλάδα επίσης έφθασαν ομογενείς πρόσφυγες από την Κύπρο (μετά την εισβολή των Τούρκων το 1974) και από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, κυρίως Πόντιοι. Πολλοί από αυτούς είναι παιδιά ή εγγόνια προσφύγων που είχαν καταφύγει στη Ρωσία από τον Πόντο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Αυτοί άρχισαν να φθάνουν μαζικά στην Ελλάδα από το 1989. Μερικοί από αυτούς προέρχονται από περιοχές που έγιναν πεδία πολεμικών συγκρούσεων (Αμπχαζία, Ναγκόρνο Καραμπάχ, Τσετσενία κ.α.).

[Για μία πρώτη προσέγγιση βλ. το αφιέρωμα στο «Επτά ημέρες» της Καθημερινής στις 18 Ιουνίου 1995 με θέμα «Πρόσφυγες. Οι απόκληροι του κόσμου», τον σχετικό φάκελο στο περιοδικό ANTI (τεύχος 625, 3-1-1997, σ. 11-29), και πλήθος άρθρων σε περιοδικά και εφημερίδες. Για περισσότερες πληροφορίες μπορεί κανείς να απευθυνθεί στο γραφείο Αθηνών της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, στη

Διεθνή Αμνηστία, στο Ελληνικό Συμβούλιο για τους πρόσφυγες, σε κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες και σε άλλους φορείς που ασχολούνται με το θέμα].

β. Ανάγνωση και ερμηνεία των στατιστικών πινάκων του βιβλίου

Στον πίνακα 1 μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με τις περιοχές από τις οποίες προέρχονταν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα τον 20ο αιώνα. Στον πίνακα 2 υπάρχει πληροφόρηση σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων σύμφωνα με τον τόπο εγκατάστασής τους στην Ελλάδα (1928).

Στον πίνακα 3 μπορούμε να δούμε το ποσοστό των προσφύγων σε κάποιες πόλεις της Ελλάδας το 1928 (εποχή που σε γενικές γραμμές έχει επέλθει μία σταθεροποίηση στον τόπο διαμονής των προσφύγων).

γ. Ανάγνωση και σχολιασμός των παραθεμάτων του βιβλίου

Τα περισσότερα παραθέματα συνδέονται με μία διδακτική ενότητα. Θα αναφερθούμε στο τελευταίο παράθεμα: «Μαρτυρίες Μικρασιατών προσφύγων για την άφιξή τους στην Ελλάδα», το οποίο προσφέρεται για πολλές χρήσεις και προσεγγίσεις.

Μπορεί να μας δώσει μία εικόνα για το ταξίδι προς την Ελλάδα, τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες, κυρίως το πρώτο διάστημα της παραμονής τους, το συγχρωτισμό με τους γηγενείς, τη μεγάλη κινητικότητα τους τον πρώτο καιρό, την ψυχολογία τους, την ένταξή τους στη νέα πατρίδα, τη διατήρηση της ανάμνησης της πατρίδας τους και των όσων υπέφεραν στην έξοδο από τις εστίες τους και τους πρώτους, τουλάχιστον, μήνες από την άφιξή τους στην Ελλάδα.

[Οι μαρτυρίες που περιέχονται στο βιβλίο είναι αποσπάσματα μόνο από τις μαρτυρίες που έχουν δημοσιευτεί στους δύο τόμους της «Εξόδου» που εξέδωσε το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Και αυτές με τη σειρά τους είναι ένα ελάχιστο μέρος από τις ανέκδοτες μαρτυρίες που βρίσκονται στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου. Βλ. βιβλιογραφία].

δ. *Ανάγνωση και σχολιασμός λογοτεχνικών κειμένων*

Η Μικρασιατική καταστροφή και ο ξεριζωμός χιλιάδων Ελλήνων που ακολούθησε αποτυπώθηκαν σε πολλά βιβλία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Θα περιοριστώ μόνο σε αυτά που υπάρχουν στα σχολικά βιβλία του Λυκείου.

α. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α΄ Λυκείου

– Ηλία Βενέζη, Το Νούμερο 31328 (σ. 280-287).

Αναφέρεται στη ζωή των αιχμαλώτων το 1922, στις πορείες και τα καταναγκαστικά έργα που υπέστησαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας

– Κοσμά Πολίτη, Στου Χατζηφράγκου (σ. 309-321).

Αναφέρεται στην ειρηνική ζωή των Ελλήνων μίας λαϊκής συνοικίας της Σμύρνης πριν τα γεγονότα που οδήγησαν στην έξοδο των κατοίκων της.

β. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β΄ Λυκείου

– Διδώ Σωτηρίου, Οι νεκροί περιμένουν (σ. 317-323).

Όπως και στα «Ματωμένα χώματα» η συγγραφέας έχει ως θέμα του βιβλίου της τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις περιπέτειες της προσφυγιάς. Το απόσπασμα που υπάρχει στο βιβλίο της Β΄ Λυκείου αναφέρεται στην ειρηνική ζωή των Ελλήνων της Μικράς Ασίας.

[Τα αποσπάσματα από τα έργα του Πολίτη και της Σωτηρίου προσφέρονται για να τονιστεί η αντίθεση της ειρηνικής ζωής πριν και της «καταιγίδας» που ακολούθησε και ανέτρεψε τα πάντα].

Β. Δραστηριότητες με ειδική προετοιμασία

Σχεδιασμός πάνω στο χάρτη της Ελλάδας των μετακινήσεων που έγιναν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821

ΕΡΓΑΣΙΕΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ

α. Ερωτήσεις ανοικτού τύπου

1. Σύντομης απάντησης

- Ποιος ήταν ο σκοπός της κατάληψης της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό;
- Τι προβλεπόταν στη Συνθήκη των Σεβρών για τη Σμύρνη και την περιοχή της;
- Σε ποιο χρονικό διάστημα ολοκληρώθηκε η έξοδος των Ελλήνων από τις εστίες τους;
- Γιατί είναι δύσκολο να υπολογιστεί ο αριθμός των προσφύγων κατά τον πρώτο χρόνο της άφιξης τους στην Ελλάδα;
- Πώς αντιμετωπίστηκε το ζήτημα της στέγασης ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων;
- Ποιοι ήταν οι βασικοί όροι της Σύμβασης της Λωζάνης;
- Τι ήταν η Μικτή Επιτροπή;

2. Ελεύθερης ανάπτυξης

- Μάιος 1919 - Αύγουστος 1922. Πώς φθάσαμε από τη γεμάτη ελπίδες αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη στην ήττα και την αποχώρησή του;
- Ποιες ήταν οι επιπτώσεις από την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία για τους Έλληνες κατοίκους της;
- Ποιες ήταν οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων τους πρώτους μήνες της άφιξής τους στην Ελλάδα;
- Πού οφείλεται η αντίδραση των προσφύγων στην υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης;

β. Ερωτήσεις κλειστές ή «αντικειμενικού τύπου»

1. Σωστού-λάθους ή διαζευκτικές

Να γράψετε Σ(ωστό) ή Λ(άθος) στις παρακάτω προτάσεις που είναι σωστές ή λανθασμένες.

- α. Μέχρι το τέλος του 1922 όλοι οι πρόσφυγες είχαν φθάσει στην Ελλάδα.

- β. Η ανταλλαγή των ελληνικών πληθυσμών που κατοικούσαν στην κεντρική και νότια Μικρά Ασία ήταν εθελοντική.
- γ. Οι ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στον τομέα της ιατρικής περίθαλψης των προσφύγων.
- δ. Η ελληνοτουρκική Σύμβαση για ανταλλαγή των πληθυσμών είχε αναδρομική ισχύ για όλες τις μετακινήσεις από τη μέρα έναρξης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

2. Πολλαπλής επιλογής

Να βάλετε σε κύκλο το γράμμα των παρακάτω προτάσεων που είναι σωστές.

- Με την περίθαλψη των προσφύγων τον πρώτο καιρό της παραμονής τους στην Ελλάδα ασχολήθηκαν:
 - α. Ιδιωτικοί φορείς
 - β. Κοινωνία των Εθνών
 - γ. Ελληνικό κράτος
 - δ. Ερυθρός Σταυρός
 - ε. Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής

3. Σύζευξης-Αντιστοίχισης

Να συνδέσετε τα στοιχεία της στήλης Α με τα στοιχεία της στήλης Β

A	B
Συνθήκη Σεβρών	Η Ίμβρος και η Τένεδος δόθηκαν στην Τουρκία
Σύμβαση Λωζάνης	Ελληνική διοίκηση στη Σμύρνη για 5 χρόνια
Συνθήκη Λωζάνης	Οι Έλληνες της Ίμβρου και της Τενέδου δεν υποχρεώνονταν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα

γ. Ερωτήσεις κρίσης

- Ποιες ήταν οι ομοιότητες και ποιες οι διαφορές για τους πρόσφυγες του πρώτου διωγμού και για εκείνους του 1922;

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Για τους πρόσφυγες το 19ο αιώνα

- Α. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939 (πληροφορίες και για την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο).
- Ι. Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα 1991.
- Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, τόμ. 1, Αθήνα 1976, (β' έκδοση), σ. 542-587 (για την αποκατάσταση προσφύγων κατά την Επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο).
- Δ. Κουτρούμπας, *Η επανάστασις του 1854 και αι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις*, Αθήνα 1976.
- Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του τέλους 1832*, τόμ. 9, Αθήνα 1841 (τα σχετικά ψηφίσματα για τους πρόσφυγες της Γ' Εθνικής Συνέλευσης)· τόμ. 11, Αθήνα 1852 (οι προτάσεις για τους πρόσφυγες στη Δ' Εθνική Συνέλευση).
- Σ. Παπαδόπουλος, *Οι επαναστάσεις του 1854 και του 1878 στην Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Α. Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σ. 22-34 (για τις προσπάθειες αποκατάστασης προσφύγων από τη Σμύρνη το 1827).
- Ε. Πρωτοψάλτης, «Πρόσφυγες κατά την Ελληνικὴν Επανάστασιν», *Νέα Εστία* 44 (1948), σ. 1154-1157, 1237-1241 και 1298-1303.
- Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988 (για το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων).

β. Για τους πρόσφυγες τον 20ο αιώνα

- Χ. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας (Το έπος της Μικράς Ασίας)*, Αθήνα 1971 (β' έκδοση).
- Μ. Αιλιανός, *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*, Αθήνα 1921.
- Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα 1997.

- I. Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 309-426.
- Γ. Γιαννακόπουλος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9* (1992), σ. 283-291.
- Β. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9* (1992), σ. 61-77.
Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930), Αθήνα 1984.
- Μ. Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στον τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του* (επιμ. Θ. Βερέμης-Γ. Γουλιμή), Αθήνα 1989, σ. 27-70.
Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Επιστημονικό συμπόσιο: *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999.
- Χ. Ζαμπαθάς, *Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες*, Αθήνα 1969.
Η Έξοδος, τόμ. Α΄ *Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (επιμ. Φ. Αποστολόπουλος), Αθήνα 1980.
τόμ. Β΄ *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας* (επιμ. Γ. Μουρέλος), Αθήνα 1982.
Κοινωνία των Εθνών. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Αθήνα 1997. (Μετάφραση του απολογισμού δράσης της ΕΑΠ το 1926 για τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας της).
- Π. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1995 (ανατύπωση της έκδοσης του 1921).
- S. Ladas, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1952.
- Γ. Μανρογόδατος, *Stilborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέριγκλεϋ 1983.
- Λ. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα 1992.
- Η. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994.

- Μ. Νοταράς, *Εις την Ιωνίαν, Αιολίαν και Λυδίαν. Πριν πενήντα χρόνια*, Αθήνα 1972.
Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, Αθήνα 1934.
- Α. Πάλλης, «Αναδρομή στο προσφυγικό ζήτημα», *Μικρασιατικά Χρονικά* 11 (1963), σ. 22-36.
Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά ανάλυσεως και επεξηγήσεων, Αθήνα 1929.
 «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 1 (1977), σ. 75-87.
- Α. Παναγιωταρέα, *Κυδωνιάτες αστοί και πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη 1994.
- D. Petropoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι 1962.
- Γ. Πετρόπουλος, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930)», στον τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία- πολιτική στην εποχή του* (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή), Αθήνα 1989, σ. 439-473.
Προσφυγική Ελλάδα. Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (επιμ. Γ. Γιαννακόπουλος), Αθήνα 1992.
- Α. Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929.
- Κ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Τ. Τενεκίδης, *Οι συνθήκες των Σεβρών και Λωζάννης ορόσημο στην ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Αθήνα 1986.
- Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Αθήνα 1989. Υπουργείο Περιθάλψεως. *Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920. (Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα)*, Αθήνα 1920.
 Υπουργείο Περιθάλψεως. *Το έργον των αποστολών του Υπουργείου Περιθάλψεως (Πόντος, Κωνσταντινούπολις, Σμύρνη, Μακεδονία)*, Αθήνα 1920.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΥΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922

α. Μακεδονία

- Α. Βακαλόπουλος - Μ. Μαραβελάκης, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955.
- Π. Βακουφάρης, *Ελευθερία - Ν. Κορδελιό. «Πατρίδες» τότε και τώρα*, Θεσσαλονίκη 1997.
- V. Dalakoura, *L' installation et le rôle géoeconomique des réfugiés d' Asie Mineure dans la campagne grecque. Le cas de la Macedoine*, Μονπελιέ 1984 (διδακτορική διατριβή).
Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920- 1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Ε. Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 47-59.
The rural settlement of Greek refugees in Macedonia: 1923-1930, Οξφόρδη 1996 (διδακτορική διατριβή).

β. Αττική

- Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός αποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά (1909-1940)*, Αθήνα 1989.
- Σ. Τζόκας, *Καισαριανή. Η φυσιογνωμία μιας πόλης*, Αθήνα 1998.

γ. Νησιά Αιγαίου

- Ν. Ανδροιώτης, «Το μικρό ταξίδι». *Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στις Οινούσες*, Αθήνα 1998.
Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή (επιμ. Χ. Λάνδρος) στο περιοδικό «Απόπλους» (της Σάμου), έτος 3, τεύχος 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1992), σ. 33-64 .
Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή στο περιοδικό «Συριανά γράμματα», έτος 5, τεύχος 19 (Ιούλιος 1992), σ. 173-239.

δ. Κρήτη

Νίκος Ανδριώτης, «Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο», στον τόμο *«Ο Μίτος της Αριάδνης»*. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, Ηράκλειο 1999, σ. 127-136.

Μαρτυρίες προσφύγων σχετικά με τους οικισμούς στη Μικρά Ασία, την έξοδό τους από τις εστίες τους το 1922 και την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα έχουν συγκεντρωθεί στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Συνεργάτες του Κέντρου από το 1930 έως το 1970 συνέλεξαν πληροφορίες σε όλα τα μέρη της Ελλάδας, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Το υλικό αυτό ταξινομήθηκε κατά οικισμούς και ευρύτερες περιοχές της Μικράς Ασίας και αποτελείται από 150.000 σελίδες που αναφέρονται σε 1375 οικισμούς. Παράλληλα, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών διαθέτει φωτογραφικό αρχείο και ειδική βιβλιοθήκη.

**ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο
ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ**

Το Κρητικό Ζήτημα από Διπλωματική άποψη κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θεματικό αντικείμενο της ενότητας «Το Κρητικό Ζήτημα από διπλωματική άποψη το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα» είναι περιορισμένο και εξειδικευμένο. Είναι πρόδηλο ότι ο διδάσκων πρέπει να γνωρίζει πολύ περισσότερα για την Ιστορία της Κρήτης κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας, για να έχει τη δυνατότητα να κινείται με την απαραίτητη άνεση και να ερμηνεύει θέματα και προβλήματα που δεν αναφέρονται ή δεν καλύπτονται επαρκώς στο βιβλίο του μαθητή.

Το Κρητικό Ζήτημα ήταν το εθνικό ζήτημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, ανάλογο με το Κυπριακό του αιώνα μας, αλλά με πολύ μεγαλύτερες εντάσεις και περιπλοκές, ελληνικές και διεθνείς. Για να κατανοήσουν οι μαθητές τι είναι ακριβώς το Κρητικό Ζήτημα, πρέπει ασφαλώς να γνωρίζουν το γενικότερο πλαίσιο της τουρκοκρατίας στην Κρήτη, τις τοπικές συνθήκες της ζωής στο νησί, τους αγώνες των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Στην Κρήτη έχουμε μια σειρά μεγάλων και μικρότερων επαναστάσεων, κάθε μια από τις οποίες ήταν συνέχεια της προηγούμενης. Ένας αγώνας σταθερός και ανυποχώρητος, που εξελίσσεται εν μέσω μεγάλων δυσκολιών και διεθνών περιπλοκών, και που στο τέλος δικαιώνεται.

Η επανάσταση του 1821-1830 στην Κρήτη εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο της ελληνικής επανάστασης, ως τοπική εκδήλωση του καθολικού εθνικού πόθου της ελευθερίας. Οι Κρήτες συνέδεσαν εξαρχής τον αγώνα τους με τον αγώνα των άλλων αδελφών τους. Παρά τη μεγάλη απόσταση από την άλλη Ελλάδα και τις δυσκολίες των επικοινωνιών και του συντονισμού του αγώνα, παρά τις εσωτερικές τους αντιθέσεις, φαινόμενο φυσικό στις συλλογικές πράξεις των ανθρώπων, οι Κρήτες αναγνώριζαν ως υπέρτατη αρχή την εθνική ηγεσία του ελληνικού αγώνα στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα και επιχείρησαν εξαρχής να συνταχθούν απολύτως προς τα Ψηφίσματα των ελληνικών εθνοσυνε-

λεύσεων. Ο κρητικός αγώνας είχε εξαρχής εθνική προοπτική και το όραμα της εθνικής αποκατάστασης των αγωνιζόμενων Κρητών ήταν να αποτελέσει η Κρήτη με την άλλη Ελλάδα ενιαίο ελεύθερο κράτος. Τα επίσημα έγγραφα είναι χαρακτηριστικά και αποκαλυπτικά.

Το Κρητικό Ζήτημα, ως ιδιαίτερο εθνικό πρόβλημα, γεννήθηκε το 1830, με την απόφαση των Μ. Δυνάμεων (ιδιαίτερα της Αγγλίας) να μη συμπεριληφθεί η Κρήτη στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Οι επίσημες διαμαρτυρίες, τα υπομνήματα και οι αποφάσεις του Κρητικού Συμβουλίου για την περαιτέρω πορεία του Κρητικού Ζητήματος, είναι αποκαλυπτικές μαρτυρίες για τον εθνικό χαρακτήρα των αγώνων της Κρήτης. Ο χαρακτήρας αυτός γίνεται περισσότερο σαφής κατά τη μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-69, κατά την οποία το παλαιό σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος» γίνεται «Ένωση ή Θάνατος» και σηματοδοτεί εφεξής τη σταθερή και αταλάντευτη πορεία προς τη λύση του Κρητικού Ζητήματος.

Υποστηρίζεται από πολλούς ιστορικούς ότι το Κρητικό Ζήτημα λύθηκε και η Κρήτη ελευθερώθηκε, όταν το θέλησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης. Αυτό δεν είναι αληθές. Η ελευθερία δεν παρέχεται από την ευσπλαχνία και τη γενναιοδωρία των δυνατών της γης. Η ελευθερία εξαγοράζεται με αγώνες και με αταλάντευτη πίστη. Η περίπτωση της Κρήτης είναι διδακτική. Οι Μεγάλες Δυνάμεις υποχρεώθηκαν να επικυρώσουν το αποτέλεσμα των εθνικών αγώνων της Κρήτης. Η Κρήτη ελευθερώθηκε de facto το 1898, όταν οι διαρκείς επαναστάσεις του κρητικού λαού οδήγησαν στην προσωρινή λύση της αυτονομίας.

Για το διδάσκοντα Καθηγητή παρέχονται εδώ αποσπάσματα επίσημων ιστορικών εγγράφων και συμπληρωματική βιβλιογραφία, κατά τη σειρά των θεμάτων του διδακτικού βιβλίου.

ΠΗΓΕΣ – ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ

I. Η πρώτη περίοδος (1821-1824)

Η κατάσταση στην Κρήτη κατά την προεπαναστατική περίοδο

1. Το επίπεδο της παιδείας του κρητικού λαού

Ο Πέτρος Νικολαΐδης-Σκυλίτσης, που πολέμησε στην Κρήτη τα πρώτα έτη της επανάστασης, παρατηρεί: «Μ' όλον ότι οι διάφοροι της Ελλάδος λαοί υπέκειντο απαξιαπλώς πάντες εις τον επονεϊδιστον των Αγαρηνών ζυγόν, το βάρος τούτου κατεπίεζε πάντοτε εξαιρετός πως τους αθλίους Κρήτας: η ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας των Ελλήνων, ήτις πανταχού εκλονίζετο, εις την Κρήτην είχεν ήδη γενήν αφανής ...Φέρει τω όντι πόνον ψυχής το να διαλογίζηται τις ότι η μικροτέρα νήσος της Ελλ. επικρατείας έχει δύο τουλάχιστον αυτόχθονας άνδρας με παιδείαν και λόγον, ενώ εκείνη της Κρήτης, ήτις είναι η μεγαλυτέρα της, δεν έχει ουδένα ως πρέπει... Μόλις τοίνυν ολίγοι τινές από τους Κρήτας (και ούτοι ήσαν εξ εκείνων οίτινες κατώκουν τα τρία μεγάλα φρούρια) είχαν μικρόν τινα χαρακτήρα εμπόρου και ολίγας του κόσμου γνώσεις, ενώ το υπόλοιπον των συναδελφών των εσήπετο εις απαιδευσίαν ολοτελή...».

(Π. Νικολαΐδης, *Κριτική και ιστορική σύνοψις των εν Κρήτη διατρεξάντων*, Μεσολόγγιον 1824, 2)

2. Οι δυσχέρειες του αγώνα στην Κρήτη

1. «Όσοι αγνοούν τον τρόπον του μάχεσθαι εις Κρήτην, εξίστανται, βέβαια, εις το πώς οι εκείσε Έλληνες ηδυνήθησαν να ανθέξωσιν εις τοιούτον χείμαρρον δεινών, όστις πανταχόθεν περιεστοίχισε τούτους, θέλουν δε θαυμάσειν οι τοιούτοι έτι μάλλον, όταν μάθωσιν ότι κατ' αυτόν περίπου τον καιρόν οι δυστυχείς Κρήτες μη έχοντες διόλου κόνιν πυρίτιδα (το πλήρωμα της αθλιότητος), ουδέ μετρητών ευκολίαν, επρόσφερον δι' αυτήν όσον και αν ήθελεν ο πωλητής...»

(Π. Νικολαΐδης-Σκυλίτσης, *ό.π.*, 6-7)

2. Ο Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, από τους πρωταγωνιστές της κρητικής επανάστασης και απομνημονευματογράφος του κρητικού αγώνα,

παρέχει με επιγραμματική λιτότητα την εικόνα της πρώτης εξέγερσης των Κρητών: «Απροετοίμαστοι λοιπόν και εγκαταλελειμμένοι εις μόνους εαυτούς κατήλθον εις τον αγώνα... Τα πολεμοφόδιά των ήσαν κατ' αρχάς μόνον τεσσαράκοντα βαρελάκια πυρίτιδος, ήτοι οκάδες 360... Πού δε ο μόλυβδος και ο χάρτης; τα βιβλία των εκκλησιών και τα βαρίδια των στατήρων και ό, τι έτερον του είδους τούτου ευρίσκετο πρόχειρον, εχρησίμευσαν το πρώτον εις κατασκευήν χαρτουσιών και φυσιγγίων. Ο δε Κρης επί πολλούς μήνας ηγόραζε δι' ιδίας δαπάνης αντί τριών, τεσσάρων ή και πέντε ισπανικών ταλήρων εκάστην οκάν πυρίτιδος. Μετρητά προς τούτοις ήσαν τα όπλα εις εκείνην την εποχήν, δι' ων επέδειξαν την πρώτην αντίστασίν των, ουχί βεβαίως πλειότερα των 1200, εξ ων μεν Σφακιανών περί τα οκτακόσια...».

(Κ. Κριτοβουλίδου, *Απομνημονεύματα του περί της ελευθερίας Αγώνος των Κρητών*, 14-15)

3. Η έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη. Η τουρκική αντίδραση

Απόσπασμα εγγράφου από τα Σφακιά, για τις βιαιοπραγίες των Τούρκων:

«... μας ήλθαν τόσα και τόσα κακά και δυστυχίαί από τους αθέους και απίστους Αγαρηνούς, τους εχθρούς μας, εις όλον το γένος μας, εις την αθλίαν Κρήτην όμως εγίνη πολύ κακόν εις τους χριστιανούς, βάνοντας αρχήν από τους αρχιερείς και ιερείς, μοναχούς και λαϊκούς, και αφάνισαν και εφόνευσαν όλους... Τους άλλους από φούρκα, σπαθί και μπάλα τους επέρασαν. Ηγουμένους των ιερών μοναστηρίων, ιερείς και μοναχούς και καθεξής όσους ήσαν άλλους εδιχοτόμησαν, άλλους από δυσβάτους και εγχευμένώδεις τόπους κατεκρήμνισαν, τας ωραίας γυναίκας εκράτηξαν διά κακήν των επιθυμίαν, τα από μασθούς βρέφη εδιχοτόμουν, τα από εξ και επτά χρόνων παιδιά τα ετούρκιζαν οι επάρατοι, φωτιά εις τας εκκλησίας...και άλλα τινά ανόσια έπραττον οι ανουσιουργοί βάρβαροι...».

(Θεοχ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, 324)

4. Η πολιτική οργάνωση της Κρήτης

α) Η επίσημη «Διακήρυξις των πληρεξουσίων της Κρήτης»

«Οι κάτοικοι της νήσου Κρήτης, πλήρεις από το υψηλόν και ευγενές της ελευθερίας αίσθημα, έλαβον τα όπλα κατά της οθωμανικής τυραννίας περί τας 14 του μηνός Ιουνίου εν έτει 1821. Πειθόμενοι εις την ιεράν φωνήν της Πατρίδος και αποσεύσαντες εν μέρει τον φρικώδη τούτον ζυγόν, συνήλθον οι νόμιμοι παραστάται των διαφόρων επαρχιών κατά την σεβαστήν της υπερτάτης Διοικήσεως πρόσκλησιν, και καλώς σκεφθέντες επεξεργάσθησαν τόν επόμενον οργανισμόν, σύμφωνον με το πνεύμα και τας παραδεχθείσας αρχάς του γενικού συστήματος της Ελλάδος, του οποίου κηρύττουσι σήμερον την άθικτον και ακριβή διατήρησιν. Εν Αρμένιοις τη 20 Μαΐου 1822. Β' έτος της ανεξαρτησίας»

β) Τα δύο πρώτα άρθρα του Οργανισμού [= Συντάγματος] της Κρήτης:

Τμήμα Α'. Περί θρησκείας

Άρθρον α'. Η επικρατούσα θρησκεία της νήσου θέλει είναι η Ανατολική Ορθόδοξος, θέλει ανέχεται όμως η Διοίκησις και πάσαν άλλην θρησκείαν.

Τμήμα Β'. Περί των γενικών δικαιωμάτων των κατοίκων της νήσου: β' Όσοι αυτόχθονες της νήσου κάτοικοι πιστεύουν εις Χριστόν, είναι πολίται και απολαμβάνουν όλων των ελληνικών δικαιωμάτων.

γ'. Όλοι οι συμπολίται εισίν όμοιοι έμπροσθεν των νόμων άνευ τινός εξαιρέσεως ή βαθμού ή κλάσεως ή αξιώματος.

δ'. Όσοι έξωθεν ελθόντες κατοικήσωσιν εις την νήσον, είναι όμοιοι με τους αυτόχθονας κατοίκους έμπροσθεν των νόμων.

ε'. Όσοι ξένοι έχουν την επιθυμίαν να μένουν πολίται, θέλει παραδέχονται κατά τον περί πολιτογραφίας εκδοθησόμενον νόμον της Υπερτάτης Διοικήσεως.

στ'. Όλοι οι Έλληνες έχουν το αυτό δικαίωμα εις όλα τα αξιώματα και τας τιμάς. Δοτήρ δε τούτων είναι η αξιότης εκάστου.

ζ'. Η ιδιοκτησία, η τιμή και ασφάλεια εκάστου των συμπολιτών μένει υπό την προστασίαν των νόμων.

η'. Όλαι αι εισπράξεις πρέπει να διανέμονται δικαίως εις όλας τας τάξεις και κλάσεις των κατοίκων της νήσου.

θ'. Ο ιερός της Πατρίδος έρωσ θέλει είναι το πρώτιστον έργον κάθε πολίτου.

ι'. Έκαστος συμπολίτης θέλει διατηρεί ευλαβώς το προσωρινόν τούτο πολίτευμα, θέλει πείθεται εις τους νόμους και θέλει σέβεται τους διοικούντας.

ια'. Έκαστος πολίτης είναι ωσαύτως υπόχρεως να λαμβάνη ανά χείρας τα όπλα προς υπεράσπισιν της πατρίδος, οσάκις προσκαλείται παρά των νόμων, και εξεναντίας είναι υπεύθυνος τη πατρίδι, οσάκις εγκαταλείψει αυτά άνευ της εγγράφου συγκατανεύσεως των ανωτέρων του.

γ) ΟΡΚΟΣ

«Ορκιζόμεθα ενώπιον Θεού και ανθρώπων πίστιν προς την πατρίδα, υποταγήν προς τον Οργανικόν Νόμον, οίον έδωκεν η εν Επιδαύρω Εθνική Συνέλευσις, και ευπίθειαν προς τας νομίμους αρχάς της Ελλάδος. Παραβάται δ' ενός τούτων γενόμενοι, και των νόμων εάν διαφύγωμεν την αυστηρότητα, να έχωμεν την Θεότητα εκδικητριαν
Εν Αρμένιοις τη 21 Μαΐου 1822, και β' έτος της ανεξαρτησίας

Μιχαήλ Κομνηνός Αφεντούλιεφ, Ν. Οικονόμος, Χ' ' Ιωάννης Ανδρουλιδάκης, Ανδρέας Κριαράκης, Γεώργιος Παπαδάκης, Μανασσής Προηγούμενος, Πρωτοπαπάς Σφακίων Γεώργιος, Νικόλαος Ανδρέου, Μελχισεδέκ Ηγούμενος Πρέβελη, Αναγνώστης Ψαρουδάκης, Στυλιανός Χιονάκης, Ζαχαρίας Τσιριγώτης, Θεοχάρης Κουγιουμτσόγλου, Γεώργιος Σακόρραφος, Εμμ. Βουτσάκης».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ολόκληρο το κείμενο του Σχεδίου Προσωρινής Διοικήσεως της Κρήτης: Σπ. Ζαμπελίου-Κ. Κριτοβουλίδου, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης*, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη, 400-410. Καί, Ι. Μουρέλλου, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Α', Ηράκλειον 1931, 614-623. Βασικό βοήθημα: Ν. Β. Τωμαδάκη, *Τα εν Κρήτη πολιτεύματα (1821-1824)* (Μιχαήλ Αφεντούλιεφ, Μανόλης Τομπάξης, Πέτρος Σκυλίτζης-Ομηρίδης και Γ. Καλαμαράς), Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 15, 1961, 3-51.

5. Η πρώτη μεγάλη κρίση της κρητικής επανάστασης

α) Διορισμός του Τομπάζη ως Αρμοστή της Κρήτης (1823):

Προς τους κατοίκους της νήσου Κρήτης

Ένα και μόνον σκοπόν έχει η υπερτάτη Διοίκησις, την ελευθερίαν και ευδαιμονίαν του Έθνους... Η νήσος σας, διά να εμπορέση να φέρη εις ταχείαν και ευτυχή έκβασιν τον οποίον τρέχει μεγάλον αγώνα, έχει ανάγκην φρονίμου κυβερνήσεως, και χωρίς ταύτης είναι αδύνατον να ευδοκιμήσῃ. Τούτο προνοούσα η υπερτάτη Διοίκησις έκρινεν εύλογον να εκλέξη Αρμοστήν της νήσου σας τον κύριον Μανουήλ Τομπάζην, άνδρα με μεγάλον πατριωτισμόν, άνδρα φρόνιμον και δραστήριον, εν ενί λόγω, άνδρα άξιον να κυβερνήσῃ καλώς τα της Κρήτης... Φίλοι Κρήτες, το αληθινόν σας συμφέρον είναι να ενωθήτε όλοι εις εν, και όλοι να τρέχετε τον ιερόν αγώνα με ομόνοιαν. Εάν σας λείψη η ομόνοια είναι αδύνατον να επιτύχητε. Προσέξετε να είσθε όλοι ομού ευπειθείς και υπήκοοι εις τον Αρμοστήν και τους Συμβούλους του. Πασχίσατε να πνίξετε τα βδελυρά και ουτιδανά πάθη, τα οποία είναι εχθροί ολεθριότεροι παρά όλους τους αγρίους σουλτάνους...

Εν Τριπολιτζά 2 Μαΐου 1823
Ο Υπουργός των Εσωτερικών
Γρηγόριος Δικαίος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ολόκληρο το κείμενο του εγγράφου στου Ι. Μουρελλου, *Ιστορία της Κρήτης*, 774. Γενικά, για τη δράση του Τομπάζη στην Κρήτη, βλ. Θεοχ. Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, 336-341.

β) Τα εσωτερικά προβλήματα της κρητικής επανάστασης:

«Οι Τούρκοι ζητούν αρχιστράτηγον και τοις πέμπεται μετ' ου πολύ από Αλεξάνδρειαν· ο εχθρός λοιπόν ετοιμάζει κατά των Ελλήνων δώδεκα περίπου χιλιάδας· η τοπική Διοίκησις, συγκεκριμένη εκ δέκα πέντε μελών, εξ ων τα εννέα Σφακιώται (θαυμασία αναλογία! ως προς τον δεκαπενταπλάσιον σχεδόν αριθμόν των Κατωμεριτών), επαναπαύεται εις Βρύσας, χωρίον της επαρχίας Αμαρίου· οι Σφακιώται εισί κύριοι του να εξακολουθούν τας παρανομίας των, μετά προσθήκης μάλιστα

πνεύματος εκδικητικού. Κανείς εξ αυτών δεν τιμωρείται. Οι Κατωμερίται γνωρίζουν ότι ηπατήθησαν εις το πρόσωπον του Αρμιοστού και τον καταφρονούν. Εντεύθεν άρχεται και των Κατωμεριτών η διαφθορά: κλέπτουν, αρπάζουν, ατιμάζουν, φονεύουν τους αδυνάτους οι Κατωμερίται· παραλυσία εις τας υποθέσεις γενική· ακούεται και όσον ούπω κινήσις των εχθρικών στρατευμάτων, εκστρατεύει και ο Αρμιοστής προς τα Καστρονά τρις και τρις εγκαταλείπεται υπό των Σφακιανών πρώτον και δεύτερον υπό των Κατωμεριτών».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Πέτρος Νικολαΐδης, *Ιστορική και κριτική έκθεσις των εν Κρήτη διατρεξάντων*, Μεσολόγγιον 1824, 13-14.

γ) *Μια δραματική έκκληση του Τομπάζη:*

Προς την υπερτάτην Διοίκησιν της Ελλάδος

...Φαίνεται ότι η υπερτάτη Διοίκησις αμφέβαλλεν ότε την ειδοποιούσα και της έλεγον, ότι η Κρήτη δεν προόδευσεν από την ημέραν, όπου εφάνη η δύναμις του Μεχμέτ Αλή, αλλ' οπισθοδρομούσε...Προσπαθήσετε διά τον Θεόν να μη χάση το Έθνος το πλέον σημαντικόν πράγμα [= την Κρήτην]...

Υπερτάτη Διοίκησις! Λάβετε μέτρα διά την ωραίαν Κρήτην, διότι χάνεται και εις ολίγας ημέρας, αν ελευθερωθή δε του κινδύνου και αν δεν σφετερίζωνται από τους ληστάς τα εθνικά εισοδήματα, έχει τον τρόπον η Κρήτη να αποζημιώση τους όσοι συνεισέφερον δι' αυτήν. Εγώ και προλαβόντως πολλάκις εξήτησα την παραιτήσιον του υπουργήματός μου, ήδη σας λέγω, ότι εις την δεινήν ταύτην και αξιοθρήνητον κατάστασιν, εις ην ευρίσκεται η Κρήτη, δεν καταδέχομαι να διαφύγω μόνον τον θάνατον, αλλά θέλει αποθάνω μετ' αυτών έως ου βαστώσι τ' άρματα.

Λουτρόν Κρήτης τη 2 Μαρτίου 1824

Ο πατριώτης

Μανώλης Τομπάζης

δ) *Η αποχώρηση του Τομπάζη από την Κρήτη (6 Απριλίου 1824):*

Αδελφοί Κρήτες,

Τα δεινά σας εν τω αγώνι, αι διαιρέσεις σας και αι καταστροφαι άς

υπέστητε, επήνεγκον πλήρη σχεδόν υποταγήν εις τον εχθρόν. Συναισθανόμενος τον μέγαν κίνδυνον και βλέπων ότι άνευ στρατού και άνευ των αναγκαίων προς μόρφωσιν αυτού, ουδέν δύναμαι να πράξω διά της διαμονής μου ενταύθα, πιεζόμενος δε και υπό της κοινής γνώμης, απέρχομαι εις την έδραν της Κυβερνήσεως, διά να παραστήσω την κατάστασιν της νήσου, και να επικαλεσθώ ένοπλον δύναμιν και τα αναγκαία μέσα προς ανόρθωσιν του αγώνος. Αδελφοί! Ακούσατε ήδη τας ειλικρινείς και πατριωτικάς συμβουλάς πολίτου, όστις είδεν εκ του σύνεγγυς τα δυστυχήματά σας.

Δι' αγάπην της πίστεως και της Πατρίδος, λάβετε και αύθις τα όπλα σας επί τινα χρόνον, και έχω χρηστάς ελπίδας, ότι η Ελλάς δεν θέλει σας εγκαταλείψει...

Εν Λουτρών 6 Απριλίου 1824
Ο Αρμοστής της Κρήτης
Μανώλης Τομπάζης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης*, 820-821.

II. Δεύτερη περίοδος της κρητικής επανάστασης Η περίοδος της Γραμπούσας (1825-1828)

α) *Η είδηση της κατάληψης της Γραμπούσας και της αναξωπύρωσης της επανάστασης στην Κρήτη:*

«Υδρα 7 Αυγούστου 1825, Παρασκευή

Εκστρατεία και δευτέρα επανάστασις της Κρήτης

Η ωραία και πολυθρύλητος νήσος της Κρήτης ύψωσε εκ νέου τον Σταυρόν! Εις την είδησιν ταύτην ποία ελληνική ψυχή δεν θέλει σκιρτήσει με αγαλλίασιν! Ιδού δε πώς έχει το πράγμα.

Εν σώμα εκλεκτών στρατιωτών, διοργανισθέν από της εν Ναυπλίω Σ. Διοικήσεώς μας, και συγκείμενον από πολίτας της Κρήτης, εκίνησεν υπό την αρχηγίαν των πατριωτών Εμμανουήλ Αντωνιάδου και Δημητρίου Καλλέργη προ ολίγων ημερών με Ελληνικά φορτηγά πλοία από την Μονεμβασίαν, ευοδώθη κατά την 2 του ενεστώτος εις Γραμπούσαν, εκυρίευσεν το εκεί φρούριον, και ισοχρόνως και το της Κισάμου. Το

ανέλπιστον και λαμπρόν τούτο κατόρθωμα διήγειρεν εις τα όπλα τους λοιπούς κατατρυφνουμένους χριστιανούς της Κρήτης, οίτινες ύψωσαν αμέσως την σημαίαν της ελευθερίας και ηνώθησαν με τους λοιπούς συναδέλφους και ελευθερωτάς των, καθώς πληροφορούμεθα από την αξιωματικήν αναφοράν των αρχηγών των».

(Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», φύλλο 141 της 7 Αυγούστου 1825)

III. Η τελευταία περίοδος της επανάστασης στην Κρήτη (1828-1830)

α) *Η Ελληνική Κυβέρνηση παρακινεί σε γενίκευση των επαναστατικών κινήσεων, έχοντας την πληροφορία ότι όλες οι εν επαναστάσει ελληνικές περιοχές θα συμπεριληφθούν εις το μέλλον να γεννηθεί Ελληνικό Κράτος. Ιδού ένα χαρακτηριστικό έγγραφο:*

Ελληνική Πολιτεία

Η επί των πολεμικών Γραμματεία της Επικρατείας

Προς τους της Γραμπούσης και εν Αγιλία ευρισκομένους αυτόχθονας Κρητάς, Σφακιώτας και άλλους

Η κρίσιμος αυτή περίστασις του συμβιβασμού, καθά έλαβεν η Κυβέρνησις βασίμους πληροφορίας προβαλλομένων ευρωπαϊκών Δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας προς τον Σουλτάνον υπέρ της Ελλάδος, παρεκίνησε την Κυβέρνησιν να διατάξη να γίνωσι στρατολογίαι γενικώς εις όλην την Ελλάδα, προβλέπουσα και τα της στρατολογίας χρειώδη προς ευόδωσιν περισσοτέραν των εκστρατειών αυτών. κατά συνέπειαν δε των αυτών στρατολογιών με το υπ' αριθ. 358 διάταγμά της, κρίνουσα αναγκαιοτάτην την στρατολογίαν της νήσου Κρήτης, σας διατάσσω όπως άνευ τινός αναβολής καιρού, όσοι κατοείτε εις Γραμπούσαν και εις Αγιλίαν Σφακιώτες και άλλοι να εκστρατεύσητε κατά του εχθρού το συντομότερον προ της ενάρξεως της ανακωχής του πολέμου...

Ο επί του πολεμικου γραμματεύς της Επικρατείας

Α. Βλαχόπουλος

(Τη 3 Αυγούστου 1827)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Το έγγραφο ολόκληρο στου Μουρέλλου, *Ιστορία της Κρήτης*, 941.

β) Οι Κρήτες αναζητούν εμπειροπόλεμο Ευρωπαϊό στρατιωτικό αρχηγό και απευθύνονται στον Άγγλο Charles de Heideck (Κάρολο Ντε Χάϊντεκ), ο οποίος αρνείται, αλλά δηλώνει ότι θα αποφασίσει μετά την κάθοδο του Καποδίστρια:

Εν Πόρω την 9/21 Οκτωβρίου 1827

Έλαβα την γραφήν σας ήν μου εκάματε την τιμήν να μου γράψετε από την 17 του τρέχοντος [= Οκτωβρίου 1827]. Είμαι πολύ ευχαριστημένος διά τα αισθήματα της εμπιστοσύνης όπου μου εκφράζετε, όμως οι λόγοι όπου μ' έκαμαν να παραιτηθώ την πρώτην φοράν υπάρχοντας ακόμη κατά το πλείστον μέρος, δεν ήμπορώ να αλλάξω γνώμην. Ωστόσο, σας υπόσχομαι ότι ευθύς μετά τον ερχομόν του Κυβερνήτου Κόντε Ιωάννου Καποδίστρια, θέλω του κοινοποιήσει την επιθυμian σας, και όταν τούτος ο Μέγας άνθρωπος της πολιτικής ήθελε το εύρει καλό, θέλω πάρει θεληματικώς το βάρος των υποθέσεών σας, πολεμικών και πολιτικών, τας οποίας ελπίζω με την βοήθειαν του Θεού να διευθύνω εις ένα καλόν τέλος...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ολόκληρη η επιστολή στου Μουρέλλου, *Ιστορία της Κρήτης*, 946-948.

γ) Ο Κρητικός Νικόλαος Ρενιέρης αναγγέλλει στους Κρήτες τις αποφάσεις των Μ. Δυνάμεων, που προέβλεπαν αρχικώς ότι και η Κρήτη θα περιληφθεί στο μέλλον να ιδρυθεί ελεύθερο ελληνικό κράτος (Ιουλιανή Σύμβαση του 1827):

... Με χαράν μου έρχομαι να σας φανερώσω την χαροποιάν αυτήν είδησιν, ότι οι τρεις μεγάλοι βασιλείς της Ευρώπης, δηλαδή της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας, ενώθησαν με στερεάν απόφασιν διά να ελευθερώσουν την κοινήν πατρίδα Ελλάδα και με συνθήκην την οποίαν έκαμαν αναμεταξύ των, ή να καταπείσουν τον Σουλτάνον να αναγνωρίση την ελευθερίαν μας, ή να τον βιάσουν να την αναγνωρίση, αν δεν θελήση να καταπεισθή. Αντίγραφον της Συνθήκης αυτής ενόμισα αναγκαίον να σας στείλω και ιδού σας περικλείεται προς πληροφορίαν και οδηγίαν σας.

... Μη φοβήσθε, Χριστιανοί της Κρήτης, δεν είναι πλέον λόγοι, είναι

έργα. Ο Θεός διά των μεγάλων βασιλέων της Ευρώπης σας βοηθεί. Ακόμη ολίγας ημέρας και θέλετε ιδή ό,τι ίσως δεν πιστεύετε. Πλην πρόπει αφεύκτως να ορμήσετε όλοι δίχως άλλο και χωρίς αργοπορίαν, πάλιν εις τα άρματα σας, τους αληθείς συντρόφους της δόξης και της ευτυχίας σας. Κτυπήσατε όλοι με μίαν ψυχήν τον εχθρόν...αλλοίμονον εις ημάς αν χάσωμεν αυτήν την ευκαιρίαν. Η αγαπητή μας Κρήτη και ημείς και τα τέκνα μας θέλομεν μείνει εις αιώνιον και παντοτεινήν σκλαβιάν, χειροτέραν από την πρώτην. Ενώ η Πελοπόννησος, η Ρούμελη και τα άλλα νησιά θέλουν ευτυχούν, και να μας καταφρονούν, επειδή δεν εσταθήκαμεν άξιοι, τώρα όπου έχομεν καιρόν, κτυπούντες ολίγον ακόμη τον εχθρόν, να απολαύσωμεν και ημείς την ελευθερίαν μας, ...Ας παύσουν προς τούτοις και τα πειρατικά έργα της θαλάσσης, διά να μην αγανακτούν εναντίον μας οι Ευρωπαίοι...

(Ναύπλιον 4 Αυγούστου 1827)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μουρέλλου, *Ιστορία της Κρήτης*, 942-945.

IV. Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου και ο αποκλεισμός της Κρήτης

Οι πρώτες αντιδράσεις.

α) Γενική Συνέλευση στους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου (13 Φεβρουαρίου 1830). Επίσημη Διακήρυξη προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδας και προς τους Βασιλείς της Ευρώπης, υπογραφομένη από τον «Αρχιερατικόν Τοποτηρητήν των ελευθέρων επαρχιών της Κρήτης Ιγνάτιον Αρδαμερίου».

β) Στις 10 Απριλίου το «Κρητικόν Συμβούλιον» συντάσσει δραματική έκκληση «Προς την Α.Υ. τον ηγεμόνα της Ελλάδος πρίγκιπα Λεοπόλδον», ο οποίος είχε υποδειχθεί αρχικώς ως πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας: «Ταύτα ο δυστυχής λαός της Κρήτης δεόμενος υμών υπέρ των ιερών δικαίων του... Η δε φωνή της καρδιάς αυτών είναι και θέλει είναι μέχρι της τελευταίας αναπνοής «ή θάνατος ή ελευθερία».

γ) «Προσκλητήριο» του Κρητικού Συμβουλίου προς όλους τους Έλληνες (22 Απριλίου 1830):

«... Η Κρήτη ήτο και είναι μέρος αδιάσπαστον της Ελλάδος αυτής, ως συναγωνισθείσα και συναγωνιζομένη με τα λοιπά επαναστατημένα

μέρη από την αρχήν, ώστε δεν ημπορεί τις να εννοήση πώς εις διαφόρους πράξεις πληρεξουσίων των σεβαστών τούτων μοναρχών η Κρήτη παρεσιωπήθη διόλου, ενώ ακόμη μάλιστα έχει τον εξολοθρευτικόν πόλεμον εις τους κόλπους της και οι Τούρκοι είναι περιορισμένοι εις μόνα τα φρούριά των από τους Έλληνας.

Γνωρίζετε, συνάδελφοι Έλληνες, σεις παρά πάντας τους άλλους, αν υπήρξε τυραννία εις τον κόσμον ως η ειδική μας! Γνωρίζετε πόσους φόνους, πόσας θυσίας και πόσα ανήκουστα δεινά υπεφέραμεν πριν του αγώνος μας. Γνωρίζετε την ξεχωριστήν καθ' ημών θηριωδίαν των Τούρκων της Κρήτης, και ακόμη γνωρίζετε αν ημείς ημπορούμεν να συζητήσωμεν μ' αυτούς, έπειτα αφού εξωλοθρέυσασαμεν εις τον αγώνα μας τούτον περισσότερους από τα τρία τέταρτα, και υπεφέραμεν και ημείς ωσαύτως τόσα δεινά...

Αν εναντίον πάσης ελπίδος δεν ήθελον εισακουσθή και αύθις αι θερμαί αύται ικεσίαι μας, τας οποίας ο εγκαταλείμμενος της Κρήτης λαός διηύθυνε προς τους ανακτορικούς θρόνους αυτών των σεβαστών σωμάτων, και ημείς βιασθώμεν να καταφύγωμεν πάλιν εις τα όπλα μας, αναγκαζόμεθα να υπενθυμίσωμεν, σας τους συναδέλφους και συναγωνιστάς μας, ώστε σεβόμενοι την ιερότητα των όρκων και συμφωνιών μας να μας συνδράμετε πάλιν, μηδέν λογιζόμενοι τους επικειμένους κινδύνους...

Ημείς κατ' ευθείαν με σας, Πελοποννήσιοι, Στερεοελλαδίται, ναυτικοί, και νησιώται, εσυμφωνήσαμεν και εσυνωρκίσθημεν να φυλάξωμεν τους ιερούς του συνδέσμου μας τούτου σκοπούς. Με σας κατ' ευθείαν και την σήμερον επιθυμούμεν να εισακουώμεθα· διότι με την σημερινήν ασυμβίβαστον πολιτικήν της εθνικής μας Κυβερνήσεως δεν ημπορούμεν να συνεννοηθώμεν.

Ημείς, αφού διεμαρτυρήθημεν ενώπιον Θεού και ανθρώπων, ενώπιον του χριστιανικού κόσμου καθ' οποιασδήποτε πράξεως αντικειμένης εις την αποφυγήν του ολέθρου μας, προτοιμάσθημεν, αν η χριστιανοσύνη παραβλέψη να επιπέσουν και άλλαι έξωθεν ορδαί Τούρκων εναντίον μας, να πολεμήσωμεν γενναίως, και αν δεν δυνηθώμεν να τους υποφέρωμεν, να καταβώμεν όλοι εις τον Άδην, μαχόμενοι υπέρ πίστεως και πατριδος.

Ημείς δεν ευρίσκομεν αλλού την σωτηρίαν μας παρά εις τα όπλα μας και εις αυτόν τον έντιμον θάνατον. Και αν η χριστιανοσύνη μας παρα-

δώση εις την ασπλαγχνίαν των Τούρκων, αφού κατασφάξωμεν απαθώς τας γυναίκας, τα τέκνα και τους γέροντάς μας, ας γενώμεν και ημείς θύματα, αλλά θύματα ένδοξα σταθερότητος και των απαραγράπτων δικαίων μας, αφίνοντες καν εις μνημόσυνον αιώνιον αντί κατοίκων χριστιανών τους ακολούθους λόγους: «Εδώ είναι η Κρήτη... Διετήρησεν υπό το Ελληνικόν όνομα τα τέκνα της υπέρ τας τρεις χιλιάδας έτη, τα οποία εγκαταλειφθέντα ήδη από τους συναδέλφους των χριστιανούς ύστερον από δέκα ετών αδιάκοπον εξολοθρευτικόν πόλεμον διά ν' απαλλαχθώσι της φορικτής τυραννίας, έγιναν ελεεινά θύματα της ωμότητος των απανθρώπων Τούρκων».

Εν Μαργαρίταις Μυλοποτάμου της Κρήτης, την 22 Απριλίου 1830

Οι συγκροτούντες το Κρητικόν Συμβούλιον

Κ. Κριτοβουλίδης, Α. Στεφανάκης, Τζώρτζης Σαουνάζος, Ν. Λιμπρίτης, Γ. Καλομενόπουλος, Μ. Χιονάκης, Α. Ιωαννίδης, Ιω. Μιχαήλ, Γ. Βενέτικος, Γ. Σακόρραφος, Α. Αρετίνης, Α. Παπαδάκης, Ιω. Γ. Κονδύλης, Μ. Λιδάς. Ο Γραμματεύς Ν. Δαμβέργης».

δ) (2 Ιουνίου 1830): «Η θάνατος τίμιος, με τα όπλα μας εις τας χείρας, ή ελευθερία από τον πικρότατον τύραννόν μας».

ε) Δραματικό έγγραφο που συντάχθηκε στις Καλύβες Αποκορώνου στις 17 Αυγούστου 1830 αναφέρει: «Εις τας αγυιάς των φρουρίων της Κρήτης πωλούνται απανθρώπως ως κρέατα αι αδελφαί, αι γυναίκες και τα φίλτατα τέκνα των Κρητών Ελλήνων».

«Όλοι συμφώνως, Τούρκοι, Χριστιανών Ηγεμόνων Υπουργοί και η Ελληνική Κυβέρνησις συνάμοσαν εναντίον των Χριστιανών της Κρήτης σήμερα, θέλοντες ίσως να τους δώσουν αντίλυτρον θύμα της ελευθερίας των λοιπών αδελφών των...».

ε) Σε Γενική Συνέλευση στους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου (14 Οκτωβρίου 1830) οι αντιπρόσωποι όλων των επαρχιών της Κρήτης συνέταξαν και υπέβαλαν αναφορά στον Γάλλο στρατηγό Λαφαγέτ, να κινηθεί διπλωματικώς υπέρ της Κρήτης, ασκώντας την επιρροή του στον βασιλιά της Γαλλίας. Ιδού χαρακτηριστικώς αποσπάσματα:

Προς τον μεγαλόψυχον στρατηγόν Κύριον Λαφαγέτην

... Η χριστιανική διπλωματία, ως μη όφελε, φιλόανθρωπε κύριε, εσυγχώρησεν εις τον άσπλαγχνον εχθρόν μας διά ν' απολύση πάλιν τακτοποιημένας ορδάς βαρβάρων Αιγυπτίων εναντίον μας, με σκοπόν ίσως

ώστε με τον όλεθρον τον εδικόν μας να καταπαύσουν μίαν ώραν αργότερα και την ελληνικὴν ἐπανάστασιν!

Καταδικασμένοι ἀπὸ τὴν χριστιανοσύνην, εγκαταλελειμμένοι κατ' ἀνωτέρας διαταγᾶς ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τοῦ ἔθνους μας, με τὸ ὁποῖον μας ἐσσωμάτωναν τόσοι ἱεροὶ σύνδεσμοι εἰς τὸν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἀγῶνα μας, παραδομένοι δε ὅλως διόλου εἰς τὴν ἀσπλαγχνον ρομφαίαν τοῦ ἡμετέρου τυράννου, ποῖον ἄλλο καταφύγιον μας ἔμεινε παρὰ νὰ ζητήσωμεν τὴν προστασίαν τοῦ ἐσχάτως ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας ἀριστεύσαντος Γαλλικοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ὑψωθέν διὰ τῆς ωρίμου φρονήσεώς του ὑπεράνω τοῦ ἡμερινοῦ ἀνθρώπινου ὀρίζοντος γίνεται ὁδηγὸς τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας τοῦ ἀνθρώπου...

Οἱ Κρήτες δὲν ἠμποροῦσαν ποτὲ νὰ υποπτεύσουν, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἤθελε παρεκτραπῆ τόσον, ὥστε νὰ καταστήσῃ καὶ εἰς τὴν ἐσχάτην ταύτην ἀδικίαν, διὰ τὴν ὁποίαν βέβαια καὶ τὸ ἔθνος μίαν ἡμέραν καὶ οἱ Κρήτες εἰς Ἐθνικὴν Συνέλευσιν θέλουν ζητήσει λόγον....

Τὰ δίκαια παράπονα τῶν Κρητῶν, αἱ ἀλλεπέλληλοι ἀναφοραὶ καὶ δεήσεις τῶν πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς, τὰ πύρινα δάκρυά των, αἱ ἀπαρδειγμάτιστοι δυστυχίαι τῶν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κάμψουν οὔτε τὰς ψυχὰς τῶν πληρεξουσίων τῶν Σεβαστῶν τριῶν Συμμάχων Δυνάμεων, ἀλλ' οὔτε τῶν κατὰ διαταγὴν τούτων ἐνεργούντων Ὑπουργῶν!

... Ὅλοι συμφώνως, Τούρκοι, χριστιανῶν Ἡγεμόνων Ὑπουργοί, καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις συνώμοσαν ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης σήμερον, θέλοντες ἴσως διὰ νὰ τοὺς δώσουν ἀντίλυτρον θῦμα τῆς ἐλευθερίας τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν των. Αὐτοὶ ὅλοι πολεμοῦν, βιάζονται σήμερον τοὺς χριστιανούς τῆς Κρήτης νὰ διαλυθῶν, καὶ νὰ σβέσουν ἀπὸ τὸν κόσμον ἐναντίον τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐναντίον τῶν νόμων τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῶν ἀρχῶν τῶν πεφωτισμένων ἐθνῶν, καὶ ἐναντίον τῶν ἀποφάσεων καὶ αὐτοῦ τοῦ τελευταίου Πρωτοκόλλου καὶ τῶν διὰ τὴν Κρήτην συνδιαπραγματεύσεων μετὰ τῆς Πόρτας [= Ὑψηλῆς Πύλης] καὶ τῶν Πρέσβων τῆς Κωνσταντινουπόλεως...

Εἰς τοιαύτην δεινὴν καὶ ἀνέλπιστον θέσιν ευρισκόμενος ἤδη ὁ πολυπαθὴς χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης, συναγμένος διὰ τῶν ἀντιπροσώπων του εἰς διαφόρους γενικὰς συνελεύσεις, καὶ κατὰ συνέπειαν τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν διαμαρτύρεται σήμερον πασιφανῶς ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἐνώπιον τῆς χριστιανοσύνης καὶ τοῦ φωτισμένου ὅλου κόσμου, ἐνώπιον τῶν τριῶν σεβαστῶν Μοναρχῶν Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ

Ρωσίας, ενώπιον του αδεκάστου δικαστηρίου της ιστορίας, διαμαρτύρεται λέγομεν εναντίον της ως προς την Κρήτην διαγωγής της Ελληνικής Κυβερνήσεως, και καθ' όλων αυτών των διαληφθεισών διά την Κρήτην πράξεων των πληρεξουσίων και λοιπών υπουργών των τριών Συμμάχων Δυνάμεων. Και φυλάττει σόα και άθικτα τα απαράγραπτα και αναπαλλοτριώτα δίκαιά του ως προς την αρχήθεν πατρών του γην, την οποίαν ασυγχώρητος αδικία παρανόμως αφήρπασε και ζητεί να του αφαρπάση και σήμερα, έπειτα αφού την επότισε τώρα και δέκα έτη με το αίμα του αδιακόπως, και την εβαστούσε με τας ανηκούστους θυσίας, ταλαιπωρίας και δυστυχίας του...

Η παρούσα νόμιμος και πασιφανής διαμαρτύρησις, γενομένη από ανεξάρτητον θέλησίν του με τα όπλα εις χείρας Κρητικού Λαού, και φυλαττομένη πάντοτε έξω ή έσω της Κρήτης ασφαλώς, να δημοσιεθή εις όλον τον φωτισμένον κόσμον διά των εφημερίδων, και να δοθή αντίγραφον επικυρωμένον τόσον εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, όσον και προς τους Αντιναύαρχους και Αντιπρέσβεις των τριών Σεβαστών Συμμάχων Μοναρχών.

Εν Μαργαρίταις Αυλοποτάμου της Κρήτης 23 Νοεμβρίου 1830

Οι κατ' επαρχίαν συγκροτούντες το Κρητικόν Συμβούλιον Αντιπρόσωποι του Λαού: Κ. Κριτοβουλίδης, Α. Παπαδάκης, Α. Δαφνομήλης, Μανουήλ Λαδάς, Γ. Σακόρραφος, Τζώρτζης Σαουντάτζος, Ι. Μιχαήλ.

Η επί των Εξωτερικών Σχέσεων Επιτροπή: Π. Ζερβουδάκης, Α. Ανδρεαδάκης, Ν. Δάνδολος, Ν. Σκορδίλης.

Τ. Σ. Εις απουσίαν του Γραμματέως, Ν. Δαμβέργης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κριτοβουλίδου, *Παράρτημα εις τα Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνησι 1860, όπου και άλλα έγγραφα της περιόδου.

V. Το αίσθημα της αδικίας στα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης:

Στα χίλια οχτακόσια εικοσιοχτώ, μιαν Τρίτη,
αφοκρασθήτε να σας πώ ογιά τη μαύρη Κρήτη.
Σύναξη κάνου οι βασιλείς και πάνε στο Παρίσι,
να κάμουνε συνέλεψη, τι να γενή η Κρήτη.
Και σαν εσυναχτήκασι κι αρχίσαν το σουσούλο,
κομματαρχίες γίνονται και δίδουν την στον Τούρκο...
Είχαμε θάρρος εις εσάς, τσι βασιλείς τσι Φράγκους,
κι εδώ μας αδικήσετε κι αφήσετε μας σκλάβους.
Όντε θα βγουν τα νέφαλα και να φανούν οι κρίνου
και νά' ρθει ο φοβερος κριτής ούλους να μάσε κρίνει,
τα τάγματα ούλα τ' ουρανού τριγύρου ν' ακλουθούσι,
τα πάθη τω Χριστιανώ τ' άδικα να γρικούσι,
νά' ρθουνε με παράπονο κι οι Κρήτες να σταθούνε
μπροστά στο φοβερό κριτή τ' άδικά των να πούνε,
τότες ν' αποκριθήτε εσείς, Αγγλία και Γαλλία,
μπροστά στο φοβερό κριτή, δευτέρα παρουσία!

(Αντώνιος Γιάνναρης, Άσματα κρητικά, Λειψία 1876, 66-67: Ο καταδικασμός τση Κρήτης)

Το κρίμα τω φτωχώ και τω χηράδω
να κρέμεται στην κεφαλή τω Φράγκω.
Πολλές φορές μας έχουν πουλημένους
και σαν τσι σκλάβους καταδικασμένους.

(Αντώνιος Γιάνναρης, ό.π., 34: Ο σηκωμός τση Κρήτης)

VI. Η περίοδος από το 1830-1866

1. Η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)
2. Η επανάσταση του Χαιρέτη- Βασιλογεώργη (1841)
3. Τα γεγονότα κατά την περίοδο 1841-1866
4. Το κίνημα του Μαυρογένη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 351-359.

VII. Η μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-1869

1. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης

α) *Εμπιστευτική Έκθεση του Έλληνα Προξένου στην Κρήτη Ν. Σακόπουλου στο Ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών (9 Απριλίου 1866):*

«Γνωσταί εισιν εις την Υμετέραν Εξοχότητα αι ιδέαι και τα αισθήματα των Κρητών. Ο διακαέστερος αυτών πόθος, ως πολλάκις απέδειξαν, είναι να ενωθώσι μετά της Ελλάδος, και προς πραγματοποίησιν αυτού είναι έτοιμοι εις πάσαν στιγμήν να θυσιάσωσι τα πάντα... Ιδόντες δ' εσχάτως ότι επηπειλήθη έκρηξις πολέμου μεταξύ Πρωσσίας και Αυστρίας και προ πάντων ότι συνήλθε το εν Παρισίοις Συμβούλιον προς λύσιν του αφορώντος τας Παραδουναβίους Ηγεμονίας ζητήματος, φρονούντες δ' ότι το Συμβούλιον τουτο ηδύνατο ίσως να επιληφθή και του κρητικού. εάν επαρουσιάζετο ήδη, έκριναν ότι εύκαιρος περίστασις υπάρχει να πράξωσι τι γενικώτερον. Τόσω δ' ισχυρός είναι ο πόθος των να ενωθώσι μετά της Ελλάδος, ώστε προσπαθούσι να πείσωσιν εαυτούς ότι αι σημερινάί περιστάσεις είναι προς τούτο πρόσφοροι...».

(Ελ. Πρεβελάκη, *Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Αθήνα 1966, 9-10)

β) *Η διεθνής διπλωματία απέναντι στην Κρητική Επανάσταση:*

«Η Επανάσταση του '66 ανήκει σε μια φάση του Ανατολικού Ζητήματος που, είτε θετικά είτε αρνητικά, χαρακτηρίζεται από τις συνέπειες του κριμαϊκού πολέμου και της συνθήκης των Παρισίων του 1856, με την οποία ο πόλεμος αυτός τερατίστηκε. Υπενθυμίζω ότι στον πόλεμο αυτό νικήθηκε η Ρωσία από την Τουρκία και τους συμμάχους της Αγγλία, Γαλλία και Πεδεμόντιο, και ότι στη συνθήκη των Παρισίων κατοχυρώθηκε η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ουδετεροποιήθηκε ο Εύξεινος Πόντος και καταργήθηκε το δικαίωμα της Ρωσίας να επεμβαίνει στα εσωτερικά ζητήματα της Τουρκίας και να προστατεύει τους ορθοδόξους.

Η συνθήκη των Παρισίων είχε, επομένως, δημιουργήσει ένα καθεστώς, που η νικημένη Ρωσία επιζητούσε με διάφορα μέσα να το ανατρέ-

πει. Στα 1866 η Ρωσία παρουσιάζεται υποστηρικτής των Χριστιανών της Κρήτης, τους οποίους υποκίνησε σε επανάσταση με τους εκεί πρόκτορές της, τον πρόξενό της στα Χανιά Σπυρίδωνα Δενδρινό και τον υποπρόξενό της στο Ηράκλειο Ιωάννη Μητσotάκη. Με τον τρόπο αυτό επεδίωκε να δημιουργήσει εστίες φθοράς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Όταν ξέσπασε η Επανάσταση του '66, οι άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις τήρησαν γενικά στάση δυσμενή απέναντί της, μη επιθυμώντας να θεσουν σε κίνδυνο την Τουρκία και το status quo στην Ανατολή. Η Αγγλία ειδικότερα, πιστεύοντας την εποχή εκείνη ότι ο καλύτερος τρόπος να εμποδίσει την είσοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο ήταν η ενίσχυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κράτησε ως το τέλος, με ασήμαντες διακυμάνσεις, εχθρική στάση προς την επανάσταση.

Μεγάλες διακυμάνσεις παρουσίασε, αντίθετα, η πολιτική της Γαλλίας, η οποία, ενώ στην αρχή αποδοκίμασε ανεπιφύλακτα την επανάσταση, κατόπιν μεταστράφηκε σε ένθερμο υποστηρικτή της, για να μεταστραφεί αργότερα και πάλι σε εχθρό της... Τα σπουδαιότερα ζητήματα που είχαν ανακινηθεί στα Βαλκάνια στην αρχή του 1866 ήταν το σερβικό ζήτημα και το ζήτημα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, δηλαδή της Ρουμανίας...

Οι επιδιώξεις της Ελλάδας στην εξωτερική πολιτική στα 1866 είναι σαφείς και ομολογημένες: δεσπόζει η μεγάλη ιδέα, η οποία περιελάμβανε φυσικά και την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Τι ήταν όμως η Ελλάδα και τι μπορούσε το 1866; Πληθυσμός: 1.500.000 περίπου· έκταση: κάτι περισσότερο από τι 1/3 της σημερινής· οικονομικά: άθλια· στρατός: 6-7 χιλιάδες άνδρες· πολεμικό ναυτικό: σχεδόν ανύπαρκτο. Επί πλέον η νέα δυναστεία [του Γεωργίου Α΄] δεν είχε ακόμα στεργιώσει και η πολιτική κατάσταση πλησίαζε την αναρχία από τις συχνές αλλαγές των κυβερνήσεων. Οι κομματικές αντιθέσεις είχαν φέρει στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1866 κυβέρνηση υπό τον Μπενιζέλο Ρούφο... Στο Υπουργείο των Εξωτερικών ήταν ο Σπυρίδων Βαλαωρίτης, ο οποίος δεν ενέθαρρυνε τα επαναστατικά σχέδια των Κρητών...».
(Ελ. Πρεβελάκης, ό.π., 13-14)

γ) Ο διεθνής τύπος για την επανάσταση της Κρήτης:

«Υπάρχει κάτι το επιβλητικόν εις την επανάστασιν αυτήν της ηρωικής φυλής μετά την μακροχρόνιον δουλείαν της. Πάντως μολονότι θλιβόμεθα διά τα ελαττώματα, εις τα οποία έχει περιπέσει συνεπεία της υποταγής της εις βαρβάρους κατακτητάς, είναι αδύνατον να αρνηθώμεν εις τους Έλληνας τον οφειλόμενον εις αυτούς έπαινον εν τη προσπαθεία των να επανακτήσουν το αρχαίον των γόητρον».

(Εφημερίδα North American and United States Gazette, φύλλο 20 Μαΐου 1867)

«Απομένει να ιδώμεν εάν ο φθόνος κατά της Ρωσίας θα επηρεάση τόσον πολύ τας Μεγάλας Δυνάμεις, ώστε να εμποδίση ταύτας από του να θέσουν τέρμα εις τον βάρβαρον πόλεμον, ο οποίος επί δύο έτη έχει ερημώσει την Κρήτην. Είναι πόλεμος απίστων εναντίον Χριστιανών, τυράννων εναντίον πατριωτών...Διά να τεθή τέρμα εις την εξευτελιστικήν ταύτην κατάστασιν το μόνον πράγμα, το οποίον θα απητείτο θα ήτο να αναλάβη μία Μεγάλη Δύναμις με την σιωπηράν συγκατάθεσιν των άλλων Δυνάμεων, να σταματήσει τας θηριωδίας των απίστων. Τοιαύτην παρέμβασιν απαιτούν ο ανθρωπισμός και ο χριστιανικός πολιτισμός».

(Εφημερίδα New York Times, 11 Δεκεμβρίου 1868)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εμμ. Μάρκογλου, *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού Λαού διά την κρητικήν επανάστασιν 1866-1869*, Αθήναι 1970.

«Σάτιρα τοιχοκολληθείσα εν ταις οδοίς της πόλεως Χανίων, επί τη μελετωμένη αναχωρήσει εκ της νήσου του Μ. Βεζύρου Ααλή πασά». Στρέφεται κατά του Ααλή πασά και κατά των Κρητών Αγγλόφιλων συνεργατών του και προδοτών:

*Παίρνεις τα κατορημένα σου κι εσύ, Μέγα Βεζύρη,
φεύγεις κι εσύ σαν τον Ομέρ, σαν κι άλλους, κακομοίρη!...
Θα πας στην Πόλη βέβαια, να πεις ψευδολογίες,
να γράφεις στες γαζέτες σου όλο κοραχανίες
[= ψευδείς ειδήσεις]
Με τες ψευτιές ήρθες κι εσύ, με τες
ψευτιές μισεύγεις,*

τίποτε δεν κατόρθωσες, εντροπιασμένος φεύγεις.
Λίρες μόνον εξόδευσες, όχι ένα δισάκι,
τες έφαγεν η βρωμερή Λισάβετ Κονταξάκη,
ο Μουζεβίρης, ο Τζανής, Πετρίδης ο προδότης,
τσανακογλύφτης ο Χατζής, του Σάββα καταδότης.
Εάν η Κρήτη, βρέ Ααλή, προσκύνησεν, ως λέγεις,
πού είν' ο Κόρακας, Χατζής, Κριάρης, Μαυρογένης,
ο Ζυμβρακάκης, ο Μαθιός, ο Γογονής και άλλοι
καπεταναίοι οπλαρχηγοί της Κρήτης οι μεγάλοι:
Εις το βουνό σε πολεμούν
και τες ψευτιές σου αναιρούν,
με το σπαθί στο χέρι
σε κάμνουνε καρότερι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Θεοχ. Δετοράκης, *Η πολιτική σάτιρα στην Κρήτη τον 19ο αιώνα*, Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Γ 1, Ρέθυμνο 1995, 109-119.

VIII. Η τελευταία περίοδος της Τουρκοκρατίας (1869-1898)

1. Η Κρήτη από το 1868-1878

Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας

Η Κρήτη στη δεκαετία 1878-1888

Η επανάσταση του 1889 και οι δραματικές συνέπειές της

Η μεταπολιτευτική επανάσταση του 1895-1896

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Θεοχ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 378-394.

2. Οι τελευταίες επαναστάσεις (1897-1898)

α) Το ενωτικό Ψήφισμα της 25 Ιανουαρίου 1897:

Εν ονόματι του Θεού και της Πατρίδος ψηφίζομεν το ψήφισμα τόδε:
Αφού απεδείχθη ενεργώς ότι το πέρυσιν δοθέν υπό της Ευρώπης
πολίτευμα είναι ανεφάρμοστον, αποδεικνυομένου τούτου εκ των δια-

δραματιζομένων βανδαλισμών και ωμοτήτων, τη ενεργεία της κεντρικής κυβέρνησεως του Σουλτάνου διά του οθωμανικού όχλου και του τακτικού αυτοκρατορικού στρατού.

Επειδή νέα απόπειρα προς εφαρμογήν του πολιτεύματος τούτου αποτέλεσμα θα έχη την εντελή καταστροφήν των χριστιανών κατοίκων,
Διά ταύτα

Κηρύσσομεν την Ένωσιν της Κρήτης
μετά του Βασιλείου της ελευθέρας Ελλάδος ως τον μόνον διακαή και αμετάβλητον πόθον μας και επικαλούμεθα την αρωγήν παντός του πεπολιτισμένου κόσμου, θεωρούντες ως καταρτημένην την σύμπραξιν ημών μετά του αυτοκράτορος των Οθωμανών Χαμίτ του Β΄.

Προσκαλούμεν δε την Α.Μ. τον Βασιλέα της Ελλάδος Γεώργιον Α΄ να παραλάβη την νήσον Κρήτην ως μέρος αναπόσπαστον του Ελευθέρου Ελληνικού Κράτους.

Εγενετο εν Χαλέπα της Κρήτης τη 25 Ιανουαρίου του έτους 1897, έτους Α΄ της απελευθερώσεως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κ. Ε. Παδουβά, Κρήτη 1897-1913. *Πολυεθνικές Ενοπλες Δυνάμεις-Αυτονομία-Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 237.

β) *Οι Μ. Δυνάμεις προτείνουν στους Κρητικούς τη λύση της Αυτονομίας (5/17 Μαρτίου 1897)*. Ιδού το επίσημο κείμενο:

Κοινοποιήσις

των Ναυάρχων και Ανωτέρων Κυβερνητών των Διεθνών Στόλων

Προς

τους κατοίκους της Κρήτης

Οι υπογεγραμμένοι ανώτεροι Κυβερνήται των ναυτικών Δυνάμεων της Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας, Γαλλίας, Μεγάλης Βρετανίας, Ιταλίας και Ρωσίας εν τοις Κρητικοίς ύδασι, ενεργούντες κατά τας οδηγίας των οικείων αυτών κυβερνήσεων, κηρύττουσι πανδήμως και γνωστοποιούσιν εις τους κατοίκους της νήσου ότι αι Μεγάλαι Δυνάμεις έχουσιν αμετάκλητον απόφασιν να εξασφαλίσωσι την πλήρη αυτονομίαν της Κρήτης, υπό την επικυριαρχίαν του Σουλτάνου.

Αλλ' εννοείται καλώς ότι οι Κρήτες θα ώσιν εντελώς απηλλαγμένοι παντός ελέγχου της Πύλης, όσον αφορά τας εσωτερικάς αυτών υποθέσεις.

Ασχολούμενοι πρωτίστως εις το να θεραπεύσωσι τα τον τόπον τούτον θλίβοντα δεινά και να προλάβωσι την επάνοδον αυτών, αι Δυνάμεις επεξεργάζονται εκ συμφώνου σύνολον μέτρων, προωρισμένων να κανονίσωσι την λειτουργίαν του αυτονόμου πολιτεύματος, να επαναφέρωσι την ειρήνευσιν, να εξασφαλίσωσιν ενί εκάστω άνευ διακρίσεως φυλής ή θρησκειύματος την ελευθερίαν, την περιφρούρησιν των περιουσιών, να διευκολύνωσι διά της επαναλήψεως των αγροτικών έργων και των συναλλαγών την βαθμιαίαν ανάπτυξιν των τοπικών πόρων. Ούτος είναι ο υπό των Δυνάμεων προτιθέμενος σκοπός.

Αξιούσι δε όπως η γλώσσα αύτη ενγοηθή καλώς παρά πάντων. Εποχή νέα άρχεται διά την Κρήτην. Ας καταθέσωσι πάντες τα όπλα. Αι Δυνάμεις ποθούν την ειρήνην και την τάξιν. Εν ανάγκη δε θα έχωσιν ακούσαν εξουσίαν, όπως καταστήσωσι σεβαστάς τας αποφάσεις αυτών. Στηρίζονται επί της συνδρομής πάντων των κατοίκων της νήσου, Χριστιανών τε και Οθωμανών, ίνα συντελέσωσι μετ' αυτών εις την εκπλήρωσιν έργου υποσχομένου να εξασφαλίση εις τους Κρητάς την ομόνοιαν και την ευημερίαν.

Εν Σούδα τη 5/17 Μαρτίου 1897

Οι Κυβερνήται των ναυτικών διεθνών δυνάμεων

Ο Κυβερνήτης Γερμανίας Κέλνερ

Ο Αντιναύαρχος Άγγλος Χ. Χάρις

Ο Αντιναύαρχος Αυστριακός Χίνκε

Ο Αντιναύαρχος Ρώσος Π. Ανδρέφ

Ο Αντιναύαρχος Γάλλος Ποτιέ

Ο Υποναύαρχος Ιταλός Κανεβάρο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Θεοχάρης Δετοράκης, *Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898)*, 135.

γ) *Ψήφισμα της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών για την αποδοχή της ευρωπαϊκής πρότασης της αυτονομίας*

Ψήφισμα

Η Γενική Συνέλευσις των Κρητών

Συνελθούσα εις πλήθουσαν συνεδρίασιν εν Μελιδονίω του Μυλοπο-

τάμου σήμεραν την 16 Οκτωβρίου του έτους 1897 και λαβούσα υπ' όψιν ότι περατωθείσης της ελληνοτουρκικής διαφοράς διά της υπογραφής των προκαταρκτικών της ειρήνης όρων, επέστη ο καιρός όπως, κατά τας επανειλημμένας δηλώσεις των κ.κ. ναυάρχων του εν Κρήτη σταθμεύοντος διεθνούς στόλου, επιληφθή η Ευρώπη της οριστικής διακανονίσεως του Κρητικού Ζητήματος.

Ότι, κατά τας επισήμους δηλώσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, η εκπλήρωσις του αναλλοιώτου πόθου των Κρητών είναι εν ταις σημεριναίς περιστάσεσιν αδύνατος.

Ότι, κατά τας επισήμους προκηρύξεις των αντιπροσώπων των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, αι Μεγάλαι Δυνάμεις υπεσχέθησαν να εξασφαλίσωσι εις την Κρήτην πολίτευμα αυτονομίας πλήρους και απολύτως πραγματικής, προωρισμένης να προικίση την νήσον με κυβέρνησιν χωριστήν υπό την ψιλήν επικυριαρχίαν του σουλτάνου, άνευ τινός αναμίξεως της Πύλης εις τας εσωτερικάς υποθέσεις του τόπου.

Δηλοί και αύθις, ότι αποδέχεται την προκηρυχθείσαν ταύτην Αυτονομίαν και υπόσχεται ότι θέλει συμπράξει ειλικρινώς εις την εφαρμογήν της, εάν την πραγματικότητα αυτής εξασφαλίση η κατά τας επανειλημμένας δηλώσεις των υπουργών των μεγάλων δυνάμεων και των κ. κ. ναυάρχων επακολουθήσουσα ολοσχερής απομάκρυνσις του τουρκικού στρατού.

Κρίνει αναγκαίαν την προσθήκην, ότι εις τούτο είναι απολύτως σύμφωνοι ου μόνον πάντες ανεξαιρέτως οι αντιπρόσωποι, αλλά και πάντες οι Κρήτες.

Τα μέλη της Συνελεύσεως
(Υπογραφές)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στ. Α. Παπαντωνάκη, *Κρητικά*, Χανιά 1901, 2.

Τα δύο ακανθώδη ζητήματα: α) Η παρουσία του τακτικού τουρκικού στρατού στην Κρήτη και β) το πρόσωπο του Κυβερνήτη της νήσου.

Αποσπάσματα από έγγραφο της Προσωρινής Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών:

Εν Μελιδονίω τη 17/29 Οκτωβρίου 1897
Προς την Α.Ε. τον Αντιναύαρχον Κανεβάρο,
προϊστάμενον του Υψηλού Συμβουλίου των Ναυάρχων

Εξοχώτατε,

Η Υψηλή Πύλη διετύπωσε την αξίωσιν, όπως ο μεν μέλλον κυβερνήτης της νήσου ή [= είναι] υπήκοος οθωμανός, ο δε τουρκικός στρατός μη ανακληθή εκ της νήσου.

Αι Μ. Δυνάμεις πεποίθαμεν ότι θέλουσιν αποκρούσει ανενδότως την αξίωσιν ταύτην και ότι μάλιστα θέλουσι λάβει εξ αυτής αφορμήν, όπως εις τας βάσεις του νέου χάρτου της Κρητικής πολιτείας ορθώς καθορίσωσιν, ότι ο μέλλον κυβερνήτης της νήσου δεν δύναται να ή [= είναι] υπήκοος της πύλης, ουδέ να διετέλεσεν άλλοτε εις την υπηρεσίαν αυτής. Την πεποίθησιν ταύτην στηρίζομεν επί των επομένων σχέψεων:

α'. Ότι αφού αι Μ. Δυνάμεις προεκήρυσαν ήδη ότι την νέαν Κρητικήν Πολιτείαν προτίθενται να προικίσωσι με ιδίαν χωριστήν Κυβέρνησιν και ότι εννοούσι να καταργήσωσι πάσαν ανάμειξιν της Πύλης εις τας εσωτερικάς υποθέσεις του τόπου, η εκλογή ως κυβερνήτου της νήσου υπηκόου οθωμανού ή υπαλλήλου της Πύλης θα ανέτρεπε καθ' ολοκληρίαν την θεμελιώδη ταύτην αρχήν, επιτρέπευσα εις την Πύλην πάσαν ανάμειξιν...

στ'. Ότι μόνον Ευρωπαϊός Κυβερνήτης θα κέκτηται και εξωτερικώς το αναγκαίον κύρος, όπως υποστηρίξη τελεσφόρως την αυτονομίαν του τόπου κατά ενδεχομένων επεμβάσεων ή επιβουλών της Πύλης...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στ. Α. Παπαντωνάκη, *Κρητικά*, Χανιά 1901, 3.

Εγκύκλιος του Προέδρου της Συνελεύσεως των Κρητών
Το Προεδρείον της Συνελεύσεως των Κρητών
Προς τον χριστιανικόν λαόν της Κρήτης

Συμπατριώται,

...Η Ευρώπη, όπως θέση τέρμα εις την αιματοχυσίαν, τας ερημώσεις, τας σφαγάς και τας παντοίας συμφοράς, ας προεκάλεσεν εν Κρήτη η μακρά τουρκική κακοδιοίκησις, επενέβη ευμενώς και εκήρυσεν επισή-

μως κατηγορημένην την τουρκικήν διοίκησιν και υπεσχέθη εις τον τόπον πλήρη αυτονομίαν, εις εφαρμογήν της οποίας συντόμως θα κληθή ο κρητικός λαός να συμπράξη. Δέον όμως να κατανοηθή καλώς παρά πάντων, ότι την νέαν κρητικήν Πολιτείαν θα καταστήσωσιν ισχυράν, ου μόνον αι εν πολέμω περιτράνωσ μαρτυρηθείσαι αρεταί του Κρητός, αλλά και αρεταί αστικάι, τας οποίας πρέπει να δείξη και εν τω μέλλοντι μεν, αλλ' ιδίως σήμερον κατά την δοκιμαστικήν αυτήν περιόδον, καθ' ην ρυθμίζεται η τύχη του τόπου υπό των μεγάλων χριστιανικών δυνάμεων. Η αγάπη προς τον πλησίον, ο σεβασμός της ξένης ιδιοκτησίας, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευματος,* και η τελεία προς τας αρχάς υποταγή θα ασφαλίσωσι κατά παντός κινδύνου την ημετέραν πατρίδα. Δέον να κατανοηθή ωσαύτως, ότι τα αμαρτήματα του περελθόντος βαρύνουσι την καταργηθείσαν τουρκικήν κυριαρχίαν, αλλά τα αμαρτήματα και αι ασχημίαι του μέλλοντος θα βαρύνωσι τον κρητικόν λαόν και την ημετέραν πατρίδα...

Εν Μελιδονίω Μυλοποτάμου τη 17 Οκτωβρίου 1897

Ο Προέδρος

Ι. Κ. Σφακιανάκης

Η σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), τελευταία πράξη του κρητικού δράματος.

α) Διαμαρτυρία του Προέδρου του Εκτελεστικού της Κρήτης προς τον Γάλλο Ναύαρχο Ποττιέ:

Εν Χαλέπα τη 26 Αυγούστου 1898

Προς την Α.Ε. τον Ναύαρχον Ποττιέ

Προϊστάμενον του Υψηλού Συμβουλίου των Ναυάρχων

Εξοχώτατε,

Τα συμβάντα, των οποίων θέατρον διατελεί από χθες η πόλις του Ηρακλείου, φωτίζουνσιν απαισίως την εις τον ατυχή τούτον τόπον παρασκευασθείσαν κατάστασιν.

Από τριών ετών ούτος αγωνιά εν μέσω κρίσεως φοβεράς και η ελπίς ότι θα κατορθώση να εξέλθη αυτής φθίνει ημέρα τη ημέρα.

Εκ σεβασμού προς τας Μεγάλας Δυνάμεις συννεμορφώθημεν ακριβώς προς πάσας αυτών τας αποφάσεις.

Παρεδέχθημεν την προκηρυχθείσαν αυτονομίαν, αν και δεν ανταπεκρίνετο προς τους εθνικούς μας πόθους, και από ενός έτους ακαταπαύστως ζητούμεν την εφαρμογήν της.

Ανεμείναμεν εις μάτην την απομάκρυνσιν του τουρκικού στρατού και των οθωμανικών αρχών και τον διορισμόν του κυβερνήτου, ου και μόνη η παρουσία ήθελεν εξομαλύνει τόσας δυσκολίας και προλάβει τόσας συμφοράς.

Συνηγέσαμεν μάλιστα τελευταίον να δοκιμάσωμεν εν πάση ειλικρινεία την εφαρμογήν προσωρινού πολιτεύματος, αν και αι ατέλειαι και τα ελαττώματά του ήσαν τόσον καταφανή, ώστε μικράν να επέτρεπον ελπίδα επιτυχίας.

Καθ' ην ακριβώς στιγμὴν ἐπρόκειτο ν' αρχίσῃ η εφαρμογή του πολιτεύματος τούτου ἐπήλθον τα ἀπαισία συμβάντα του Ηρακλείου, ὡς ματαιώσωσι και την ἀπόπειραν ταύτην.

Τρίτην φορὰν ἐντὸς τριῶν ἐτῶν ἐπαναλαμβάνεται ἐν Κρήτῃ το αὐτὸ φαινόμενον. Τῷ 1896, τῷ 1897 και σήμερον πάλιν η ἐξέγερσις του ἐν ταις πόλεσι μουσουλμανικοῦ ὄχλου συνέπεσε μετ' ἀκριβείας ἐκπληκτικῆς προς την ἐναρξιν της εφαρμογῆς μεταρρυθμίσεων και ἀποτέλεσμα ἔσχε την ματαιώσιν των.

Η σύμπτωσις αὐτὴ ἀδύνατον να η [= εἶναι] τυχαία. Τα τυφλά δημοτικά πλήθη δεν ἐνεργοῦσι ποτὲ μετὰ τοιαύτης νοημοσύνης και τοσαύτης ἀκριβείας. Αἱ ἐξεγέρσεις του 1896 και 1897 παρέσχον ἄλλωστε θετικὴν ἀπόδειξιν τούτων...

Ἐν τοιαύτῃ των πραγμάτων καταστάσει και ἐνώπιον της ἀγανακτήσεως, ἥτις θα καταλάβῃ τους χριστιανούς εις το ἄκουσμα των ἐν Ηρακλείῳ συμβάντων, η Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ διακηρῦττει ὁμοφώνως, ὅτι δεν δύναται πλέον να ἀναλάβῃ την εὐθύνην της ἀποκαταστάσεως και της διατηρήσεως της τάξεως. Οφείλει να ἀναμείνη, μέχρις ου δημιουργηθῶσιν οι ἀπαραίτητοι ὅροι προς ἐπιτυχίαν ἔργου καταστάντος τοσοῦτον δυσχερούς, και, πρῶτον πάντων, μέχρις ου ἀπέλθωσι της νήσου οι Τούρκοι υπάλληλοι και ο τουρκικὸς στρατός...

Ο Πρόεδρος της Συνελεύσεως και του Ἐκτελεστικοῦ

(Τ. Σ.) Ι. Κ. Σφακιανᾶκης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κ. Ε. Παδουβά, ὄ.π., 287-288. Για τη σφαγή του Ηρακλείου, η οποία λειτούργησε ως καταλύτης των πολιτικών εξελίξεων

στην Κρήτη, βλ. και το Αφιέρωμα της εφημερίδας «*Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*»: Ηρακλείο 25 Αυγούστου 1898. Από την αιματηρή θυσία στη μεγάλη λύτρωση (Κυριακή, 30 Αυγούστου 1998), όπου πλούσιο ιστορικό υλικό.

Επιστολή του Μητροπολίτη Κρήτης Ευμενίου Ξηρουδάκη προς τον Πρόεδρο του Συμβουλίου των Ναυάρχων Γάλλο Ναύαρχο Ποτιέ

Προς την Αυτού Εξοχότητα
τον Πρόεδρο του Υψηλού Συμβουλίου των Ναυάρχων
Κύριον Ποτιέ

Εξοχώτατε,

Δωδεκαήμερον όλον παρήλθεν, αφ' ότου αι τουρκικαί αρχαί, τουρκικός στρατός και όχλος του Ηρακλείου επήνεγκαν την πανωλεθρίαν των Χριστιανών της δυσμοίρου εκείνης πόλεως, και εν τούτοις αι ευρωπαϊκαί κυβερνήσεις ούπω κατήνεγκαν τον πέλεκυν της δικαιοσύνης κατά των κακούργων, ουδέ και εις οριστικόν τι διάβημα αφορών εις την τύχην του πολυπαθούς τούτου τόπου προέβησαν, όπως από την πρώτην ημέραν επηγγείλαντο και όπως είχαν ελπίσει ο δικαίως καταγανακτών χριστιανικός λαός.

Ο πολυπαθής ούτος λαός από των στέρνων του οποίου ουδ' επί στιγμήν επαύσατο εξερχόμενος βαρύτατος στόνος άλγους και οδύνης, και όστις συνεκράτησε την εαυτού αγανάκτησιν, επί μόνη ελπίδι ότι το εν Ηρακλείω εκχυθέν αίμα ήθελε κινήσει εις οίκτον τους ισχυρούς της γης, ήρξατο ήδη επί τη απωλεία πολυτίμου χρόνου επί τη στάσει των Μεγάλων Δυνάμεων καταγανακτών και καταλαμβανόμενος υπό απογοητεύσεως. Ήλπισεν ότι αμελλητί ήθελεν επιβληθή η τιμωρία, καθ' όσον και η καταστροφή υπήρξε ραγδαία, και όμως αντί τούτου εδόθη χρόνος εις τους κακούργους, όπως οργιάσωσιν έτι μάλλον και συμπληρώσωσι το έργον της καταστροφής της πόλεως. Ήλπισεν ότι οριστική λύσις συμφώνως προς τους πόθους των Χριστιανών ήθελε συμπαρακολουθήσει την δικαίαν τιμωρίαν και όμως αντί τούτου αφέθησαν ελεύθεροι οι σφαγείς των Χριστιανών να επιδεικνύωσιν απειλητικώς την εαυτών πυγμήν, πυργούντες οχυρώματα επί οχυρωμάτων έξωθεν του Ηρακλείου.

Επί τούτοις άπασιν αλγούσιν οι Χριστιανοί, οίτινες ελπίσαντες επί την δικαιοσύνην της εξ ίσου περιυβρισθείσης Ευρώπης, συνεκράτησαν εαυτούς και επιμελώς απέσχον πάσης αυτοδικίας. Το βαθύ τούτο άλγος του εκφράζων ο χριστιανικός λαός τη Υμετέρα Εξοχότητι και δι' Αυτής προς το Υψηλόν των Ναυάρχων Συμβούλιον καθικετεύει όπως δοθή πέρας όσον τάχιον εις τας ολεθρίας αναβολάς και ούτω παραδειγματικώς να τιμωρηθώσιν οι πρωτεργάται των αγρίων σκηνών του Ηρακλείου, ουχί χάριν εκδικήσεως, αλλά προς διάσωσιν και άλλων Χριστιανών από παραπλησίας τύχης, εκβληθή της νήσου ο τουρκικός στρατός και δοθή οριστική λύσις του Κρητικού Ζητήματος, ήτις, ουδόλωσ αμφιβάλλομεν, θέλει είσθαι σύμφωνος προς τους πόθους του Κρητικού Λαού.

Ελπίζομεν, Εξοχώτατε, ότι η φωνή ημών, φωνή λαού δικαίως αλγούστος και βαρέως φέροντος την παρούσαν κατάστασιν, θέλει ευμενώς εισακουσθή.

Εν Αρχάναις τη 5 Σεπτεμβρίου 1898

Ο Κρήτης Ευμένιος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Το έγγραφο βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αρχανών και εκδίδεται στην εφημερίδα «*Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες*», ό.π., 16.

β) *Η επίσημη προκήρυξη των Ναυάρχων για την ελευθερία της Κρήτης (μία ημέρα πριν από την κάθοδο του Πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη):*

Κρήτες,

Αι Κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ρωσίας, κρίνασαι από κοινού ότι επήλθεν η στιγμή όπως εξασφαλίσωσι το νέον αυτόνομον της Κρήτης πολίτευμα, ενεπιστεύθησαν εις της Αυτού Βασιλικήν Υψηλότητα τον Πρίγκιπα Γεώργιον της Ελλάδος την εντολήν Υπάτου Αρμοστού εν Κρήτη.

Αποδεχόμενος την εντολήν ταύτην, ήτις θα διαρκέση επί τρία έτη, η Αυτού Βασιλική Υψηλότης ο Πρίγκιπ Γεώργιος ανεγνώρισε την υψηλήν επικυριαρχίαν της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος του Σουλτάνου, υπεσχέθη δε να λάβη τα κατάλληλα μέτρα όπως προστατεύση την

τουρκική σημαία, ήτις θα κυματίζη μόνον επί τινος των οχυρών θέσεων της νήσου.

Η πρώτη μέριμνα του Υπάτου Αρμοστού θα είναι όπως από κοινού μετά της εθνικής Συνελεύσεως αντιπροσωπευομένης υφ' όλων των στοιχείων της Κρήτης εγκαθιδρύση σύστημα αυτονόμου Κυβερνήσεως δυνάμενον να εγγυηθή εξ ίσου την προσωπικήν ασφάλειαν και την των περιουσιών, ως και την ελευθέραν άσκησιν όλων των θρησκευμάτων.

Ο Ύπατος Αρμοστής οφείλει να προβή εις την άμεσον οργανώσιν χωροφυλακής ικανής όπως εξασφαλίση την δημοσιαν τάξιν.

Οι Ναύαρχοι λογίζονται ευτυχείς αγγέλλοντες εις τον Κρητικόν Λαόν τας ειδήσεις ταύτας, αίτινες πραγματοποιούσι τας υποσχέσεις ας το Συμβούλιον των Ναυάρχων έδωκε κατά Μάρτιον του 1897...

Κρήτες

Προστατευόμενοι υπό των τεσσάρων Δυνάμεων, κυβερνώμενοι υπό Πρίγκιπος δηλώσαντος ότι απάσας αυτού τας φροντίδας θα καταβάλη διά την ειρήνευσιν της νήσου, διά την ευημερίαν και ευδαιμονίαν άπαντος του πληθυσμού της Κρήτης, απηλλαγμένοι παντός φόβου θίγοντος την ασφάλειάν σας, την περιουσιαν σας, την ζωήν σας και την τιμήν σας, οφείλετε να παράσχητε εις τον Ύπατον Αρμοστήν την βοήθειαν των καλών θελήσεών σας, να τον βοηθήσητε δε δι' όλης της αφοσιώσεώς σας εις την εκπλήρωσιν της εντολής του...

Η έλευσις της Αυτού Βασιλικής Υψηλότητος του Πρίγκιπος Γεωργίου θα θέση τέρμα εις την εντολήν των Ναυάρχων. Ευτυχείς λογίζονται διότι ηδυνήθησαν να συντελέσωσι εις την απελευθέρωσιν της νήσου, εύχονται δε όπως η Κρήτη ευτυχήση και ευημερήση επί τέλους υπό την πεφωτισμένην Διοικήσιν του Υπάτου Αρμοστού και διά της ειλικρινούς συμπράξεως όλων των τέκων αυτής.

Εγένετο εν τω κόλπω της Σούδας τη 10 Δεκεμβρίου 1898

Ο Υποναύαρχος της Ιταλίας Μπέτολο

Ο Υποναύαρχος της Μ. Βρεταννίας Νόελ

Ο Υποναύαρχος της Ρωσίας Σκρούδλωφ

Ο Αντιναύαρχος της Γαλλίας Ποτιτιέ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Θεοχάρης Δετοράκης, *Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας*, 136.

ΙΧ. Η περίοδος της αυτονομίας και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα

1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας

α) Το πρώτο διάγγελμα του Ηγεμόνα προς τον κρητικό λαό:

Κρήτες,

Αποδεχθείς τον υπό της Ρωσίας, Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας διορισμόν μου ως Υπάτου Αρμοστού της αυτονόμου πατρίδος σας, και την επιθυμίαν σας εκληθρών, αναλαμβάνω την Κυβέρνησιν της νήσου.

Βαθείαν έχω την συναίσθησιν των καθηκόντων μου και πλήρη την συνείδησιν των δυσχερειών της αποστολής μου, αλλά πρωτίστως στηρίζομαι εις την φιλοπατρίαν σας, όπως δυνηθώ να εκτελέσω το ευρωπαϊκόν βούλευμα και εκπληρώσω τας ευχάς σας.

Θα καταβάλω πάσαν προσπάθειαν υπέρ της ευημερίας σας, θα φροντίσω να διοικηθήτε καλώς, δικαίως και αμερολήπτως, ν' αποκτήσητε ανεξαιρέτως ασφάλειαν και ελευθερίαν αληθή, ην εγγυάται μόνον το κράτος του νόμου και θεσμοί λυσιτελείς.

Πέποιθα ότι θα είσθε φιλόνομοι, θα πειθαρχήτε εις τας αρχάς τας επιτετραμμένας την εκτέλεσιν των νόμων, θα λησμονήσητε τας εκ του παρελθόντος διαμάχας σας και, αδιακρίτως φυλής και θρησκειύματος, θα συμβιώσητε εν ειρήνη ως τέκνα κοινής φιλοστόργου πατρίδος...

Εν Χανίοις τη 9 Δεκεμβρίου 1898

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Α΄, αρ. 1. Θεοχάρης Δετοράκης, *Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας*, 207.

2. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)

1. Το Διάταγμα απολύσεως του Ελ. Βενιζέλου από το αξίωμα του Συμβούλου [= Υπουργού]:

Ημείς Πρίγκιψ Γεώργιος της Ελλάδος

Ύπατος Αρμοστής εν Κρήτη

Έχοντες υπ' όψιν το άρθρον 65 του Συντάγματος.

Επειδή ο επί της Δικαιοσύνης Σύμβουλος Ελευθέριος Βενιζέλος, όλως αναρμοδίως υπεστήριξε και δημοσία εξέθηκε γνώμας αντιθέτους προς το Ημέτερον φρόνημα και την εντολήν ημών.

Απολύομεν αυτόν του αξιώματος του Συμβούλου επί της Δικαιοσύνης.

Εν Χαλέπα τη 18 Μαρτίου 1901

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

2. Προκήρυξη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης (26 Φεβρουαρίου 1905):

Οι υπογεγραμμένοι αποτελούντες την ηνωμένην εν Κρήτη αντιπολίτευσιν, συνελθόντες εν Χανίοις τη 26 Φεβρουαρίου 1905, αποσκοπούντες εις την πλήρωσιν του Εθνικού Προγράμματος, αποφασίζομεν:

α) Πρώτον και κύριον μέλημα ημών έσται η επίτευξις του από αιώνων επιδιωκομένου σκοπού της ενώσεως της Κρήτης μετά της ελευθέρας Ελλάδος.

β) Αδυνάτου αποβαίνοντος του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την πολιτικήν προσέγγισιν της πατρίδος μας προς την ελευθέραν Ελλάδα μεταβαλλομένης από διεθνούς απόψεως της σημερινής καταστάσεως.

γ) Μη εκπληρουμένου μηδέ του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την αναθεώρησιν του ημετέρου Συντάγματος κατά το πρότυπον του ελληνικού, όπως απαλλαγή ο τόπος του δεσποτισμού.

Του προγράμματος τούτου την πραγμάτωσιν θέλομεν επιδιώξει και δι' ενόπλων λαϊκών συναθροίσεων.

Εν ταις ενεργείαις ημών δεν θέλομεν επιδιώξει προσωπικήν μεταβολήν, αλλ' επελθούσης τοιαύτης θέλομεν αποκρούσει παντί σθένει και διά των όπλων έτι πάντα μη Έλληνα Κυβερνήτην.

Ελευθέριος Βενιζέλος, Κ. Μάνος, Β. Σκουλάς, Ν. Πιστολάκης, Εμμ.

Παπαδερός, Κ. Φούμης, Στυλ. Α. Κολοκυθάς, Εμμ. Μουντάκης, Γεωργ. Φούμης, Ε. Μαρκαντωνάκης, Μιχ. Σακλαμπαλάκης, Γ. Πλουμίδης, Εμμ. Παπαγιαννάκης, Παν. Φιωτάκης, Ανδρ. Κακούρης, Κυρ. Μπιράκης, Ιω. Παπαδογιάννης, Ιω. Καλογερός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αντ. Μ. Μαρός, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Κίνημα του Θερίσου*, Χανιά 1985, 121-122. Βλ. επίσης, Κ. Δ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, Αθήναι 1974 (βασικό έργο).

3. *Ο Προθυπουργός της Ελλάδας Θ. Δηλιγιάννης καταδικάζει το Κίνημα του Θερίσου (Δήλωση στους συντάκτες των αθηναϊκών εφημερίδων, την 11 Μαρτίου 1905):*

«Το ήδη εκραγέν κίνημα εις ουδέν καλόν δύναται να οδηγήσῃ. Οι αρχηγοί αυτού ελανθάσθησαν εις τους υπολογισμούς των. Αι Μεγάλαι Δυνάμεις επανειλημμένως εδήλωσαν ότι η ένωσις της Κρήτης μετά της Ελλάδος είναι εντελώς αδύνατος την εποχίν ταύτην. Αι Μ. Δυνάμεις απαντήσασαι πρό τινων ημερών εις το κατά το θέρος υποβληθέν εις αυτάς υπό του Πρίγκιπος Γεωργίου υπόμνημα υπέρ της ένωσης, εδήλωσαν ότι αύτη είναι αδύνατος επί του παρόντος και ότι στέργουσι μόνον να παράσχουσιν εις την Κρήτην οικονομικά τινα οφελήματα και ν' αποσύρουν μέρος των στρατευμάτων της κατοχής. Αι Μεγάλαι Δυνάμεις διεβίβασαν εις τον Πρίγκιπα ότι, εν τοιαύτη περιπτώσει, θέλουν λάβει υπ' όψει τους τοσάκις εκφρασθέντας πόθους των Κρητών. Η απόφασις αύτη των Δυνάμεων φαίνεται αδιάσειστος. Ουδεμία συνεπώς ελπίς υπάρχει ότι το κίνημα δύναται να οδηγήσῃ εις την πολυπόθητον ένωσιν. Ο κ. Βενιζέλος έπρεπε να σταθμίση καλώς το διάβημά του. Έπρεπε να σκεφθή καλώς, ότι μία τοιαύτη επανάστασις ημπορεί να οδηγήσῃ εις συμφοράς την Κρήτην και την Ελλάδα εν γένει».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αντ. Μ. Μαρός, ό.π., 135-136.

4. *Κήρυξη της Ένωσις με την Ελλάδα (11 Μαρτίου 1905):*

«Ο Κρητικός λαός, συνελθόν εις πάνδημον συλλαλητήριο εν Θερίσω της Κυδωνίας την 11ην Μαρτίου 1905, κηρύττει ενώπιον Θεού

και ανθρώπων την πολιτικήν αυτού ένωσιν μετά του Βασιλείου της Ελλάδος εις μίαν αδιαίρετον, ελευθέραν και συνταγματικήν πολιτείαν...».

5. *Ψήφισμα του Λαού στο Ηράκλειο (21 Μαρτίου 1905):*

«Ο Λαός του Ηρακλείου συνελθών εις πάνδημον συλλαλητήριον εν τω Μητροπολιτικώ Ναώ της πόλεως Ηρακλείου, σήμερον την 21ην Μαρτίου 1905, κηρύττει ενώπιον Θεού και ανθρώπων την πολιτικήν αυτού ένωσιν μετά του Βασιλείου της Ελλάδος εις μίαν αδιαίρετον, ελευθέραν συνταγματικήν πολιτείαν».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αντ. Μ. Μαρής, ό.π., 148.

6. *Η Βουλή των Κρητών κηρύσσει την ένωση (5 Απριλίου 1905). Η πολιτική του Βενιζέλου έχει θριαμβεύσει:*

Ψήφισμα

Η Βουλή των Κρητών κατά την Γ΄ αυτής σύνοδον, εκδηλούσα πιστώσ εν τακτική αυτής συνεδρία τον διάπυρον πόθον και την σταθεράν θέλησιν σύμπαντος του Κρητικού Λαού, [= του οποίου] τα δίκαια πολλαπλώς ανεγνωρίσθησαν υπό των ισχυρών Ευρωπαϊκών Δυνάμεων Ψηφίζει

1ον Κηρύττει την Ένωσιν της Κρήτης μετά της μητρος Ελλάδος, όπως αποτελή εσαεί αναπόσπαστον αυτής μέρος υπό το συνταγματικόν σκήπτρον της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α΄.

2ον Παρακαλεί την Α.Β. Υψηλότητα τον Βασιλόπαιδα Γεώργιον, προς τον η αντιπροσωπεία του τόπου εκφράζει απόλυτον εμπιστοσύνην, να διαβιβάση το παρόν Ψήφισμα προς τας κυβερνήσεις των τεσσάρων Προστατίδων Μεγάλων Δυνάμεων και την Α. Μ. τον Βασιλέα των Ελλήνων Γεώργιον Α΄.

Εγένετο εν Χανίοις τη 7η Απριλίου 1905

Οι Βουλευταί

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αντ. Μ. Μαρής, ό.π., 165-166.

7. *Αποκαλυπτική δήλωση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Εφημερίδα «Νέον Άστυ» (22 Απριλίου 1905):*

«Δεν λέγω ότι δεν θέλει την ένωσιν ο Πρίγκιψ. Θέλει όμως ένωσιν προσωπικήν, δυναστικήν. Ζητεί όπως αι Δυνάμεις παραχωρήσουν την Κρήτην ως φέουδον και ιδρυθή εις την νήσον αντιβασιλικός θρόνος, γίνη δε ο Πρίγκιψ αντιβασιλεύς. Εβαρέθηκε τον τίτλον του Υπάτου Αρμοστού και θέλει τον του αντιβασιλέως. Το σχέδιόν του αυτό μου ανεκοίνωσε προ τεσσάρων ετών. Το επολέμησα και ήρχισεν έκτοτε η μεγάλη ρήξις μας...»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αντ. Μ. Μαρής, ό.π., 167.

8. *Η αποτίμηση του Κινήματος του Θερίσου από τον ίδιο τον Βενιζέλο (άρθρο του στην εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων (27 Απριλίου 1907):*

«...Εις τον Κρητικόν Λαόν ουδείς πλέον αρνείται δικαίωμα γνώμης, και γνώμης κυρίας, επί της εθνικής αυτού εξελίξεως. Το Κρητικό Ζήτημα ανεγνωρίσθη ως κατ' εξοχήν εθνικόν ζήτημα και όχι δυναστική απλώς υπόθεσις, ο δε κ. Θεοτόκης, ως υπεύθυνος του κράτους κυβερνήτης, διεξήγαγε τας διαπραγματεύσεις συνεπεία των οποίων ανεγνωρίσθη εις τον βασιλέα των Ελλήνων το δικαίωμα της υποδείξεως του Υπάτου Αρμοστού. Αι συληθείσαι ελευθερίαί του Κρητικού Λαού απεδόθησαν και πάλιν εις αυτόν αρτιώτεροι, ησφαλισμένοι δε διά νέου πολιτεύματος, το οποίον επεβλήθη κατόπιν μιας επαναστάσεως και το οποίον μετέθηκε τον άξονα της πολιτικής δυνάμεως προς το μέρος του λαϊκού παράγοντος...».

3. Η αρμοστέια του Αλεξάνδρου Ζαΐμη (18 Σεπτ. 1906-12 Δεκ. 1908)

1. Διάγγελμα του Αλεξάνδρου Ζαΐμη:

Προς τον Κρητικόν Λαόν,

Τη υποδείξει και εκλογή της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α΄ αι Προστάτιδες Δυνάμεις μοι ενεπιστεύθησαν το αξίωμα του Υπάτου Αρμοστού της νήσου.

Αναλαβών σήμερον τα καθήκοντά μου πεποίθησιν έχω, ότι και παρὰ τῷ Κρητικῷ Λαῷ, ὡς ἐν ἐμοί, ἡ αὐτὴ κρατεῖ ἀφοσίωσις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους θεσμούς. Τῶν θεσμῶν δε τούτων τὴν ἀνάπτυξιν ἀπεκδέχομαι ἀπὸ τῆς συνέσεως τῶν μελῶν τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως φρονῶν ὅτι, ὡπῶς ἡ Ἐλευθέρα Ἑλλάς, οὕτω καὶ ἡ Κρήτη, τὸ ἠρωικόν τούτο τμήμα τοῦ Γένους μόνον διὰ φιλελευθέρων θεσμῶν δύναται νὰ προοδεύσῃ. Τὴν ἰσότητά πάντων ἐνώπιον τῶν Νόμων ἀνευ διακρίσεως θρησκευάματος, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ τύπου, πρῶτα δε πάντων τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν θεωρῶ ὡς βάσεις πάσης εὐνομουμένης Πολιτείας.

Κοινοὶ εἰσιν οἱ πόθοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης· πολλὰ δε κατὰ τὸν προ μικροῦ χρόνον εἶχον συντελεσθῆ, προλειαινόντα τὴν ὁδὸν τὴν ἀγούσαν πρὸς τὴν τελικὴν λύσιν. Διὰ τῆς Διακοινώσεώς τῶν ὁμῶς ἀπὸ 1 Ἀυγούστου ε.έ. πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα τῶν Ελλήνων, αἱ Προστάτιδες Δυνάμεις ἀπτότερον ἐτι ἢ μέχρι τούδε παρέσχον δείγμα τῆς ἐπιθυμίας, ἣν ἔχουσιν ὡπῶς, κατὰ τὸ δυνατόν, λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψει τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τοῦ Κρητικῶν Λαοῦ...

Ἐν Χανίοις τῆ 18 Σεπτεμβρίου 1906.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Τιμοθέου Βενέρη, *Ἡ Κρήτη*, Ἡράκλειον 1912, 242.

2. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος γιὰ τὸν Ἀνδρέα Ζαΐμη:

«Ἡ ἐπιτυχία τοῦ κ. Ζαΐμη εἰς τὸ κεφαλαιώδους σημασίας ζήτημα τῆς ὀλοσχεροῦς ἐκκενώσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν διεθνῶν στρατευμάτων, ἐρχομένη μετὰ τόσας ἄλλας ἐπιτυχίας αὐτοῦ μέχρι σήμερον καὶ μετὰ τὴν κολοσσιαίαν ἀποτυχίαν τοῦ βασιλόπαιδος Γεωργίου, θέλει πείσει, ἐλπίζομεν, τοὺς ἀγαθοὺς πατριώτας, τοὺς ὁποίους ἀνησύχει ἡ ἰδέα τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ βασιλόπαιδος διὰ πολιτικῶν προσώπων, ὅτι τα

προσόντα τα οποία πρέπει να περιοριστούν ένα Κυβερνήτην, είναι άσχετα προς το χρώμα του αίματος το οποίον ρέει εις τας φλέβας του».

(Εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων, φ. 4 Μαΐου 1908)

3. Η κατάλυση της Αρμοστείας στην Κρήτη

α) Χειρόγραφη προκήρυξη του Ελευθερίου Βενιζέλου:

Τρίτη μεσονύκτιον 22 Σεπτεμβρίου 1908

Αγαπητοί συμπατριώται,

Της Βουλγαρίας ανακηρυχθείσης εις Βασίλειον, ανάγκη αμέσως αύριον να κηρύξωμεν και ημείς την ένωσιν. Παραλάβετε όσους περισσοτέρους δύνασθε άόπλους και έλθετε αύριον εις Χανιά έως τας 2 μ.μ.

Ζήτω το Έθνος, ζήτω η ένωσις

Ελευθ. Κ. Βενιζέλος

Εμμ. Ξηράς

Χαρ. Θ. Πλουμιδάκης

Εμμ. Παπαγιαννάκης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στέλλα Κ. Αλιγιζάκη, *Η επαναστατική προκήρυξη της 22 Σεπτεμβρίου 1908. Συμβολή στην Κρητική Ιστορία της περιόδου της Αυτονομίας*, Αθήνα 1982, 71.

4. Το Ενωτικό Ψήφισμα της Κρητικής Κυβερνήσεως:

«Η Κυβέρνησις της Κρήτης, διερμηνεύουσα το αναλλοίωτον φρόνημα του Κρητικού Λαού, κηρύσσει την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος, όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και αδιάσπαστον Συνταγματικόν Βασίλειον.

Προσκαλεί την Α. Μ. τον Βασιλέα ν' αναλάβη την διακυβέρνησιν της νήσου.

Δηλοί ότι μέχρι τούτου θέλει συνεχίση να κυβερνά την νήσον εν ονόματι της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων, κατά τους νόμους του Ελληνικού Βασιλείου.

Εντέλλεται εις τας Αρχάς της νήσου, όπως, συμφώνως τω Ψηφίσματι τούτω, εξακολουθήσωσι ν' ασκώσι τα καθήκοντα της υπηρεσίας των».

Εγένετο εν Χανίοις τη 24η Σεπτεμβρίου 1908

Ο Πρόεδρος

Γ. Παπαμαστοράκης

Τα Μέλη

Χ. Πωλογεώργης

Ε. Μοάτσος

(Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος εν Κρήτη, φύλλο της 24 Σεπτεμβρίου 1908)

5. Διάγγελμα της Κυβερνήσεως της Κρήτης:

Προς τον Λαόν της Κρήτης

Αγαπητοί Συμπατριώται,

Ιερόν καθήκον επεβαλεν και εις τον λαόν και εις την κυβέρνησιν να λύσωσι και τον τελευταίον δεσμόν τον κωλύοντα την πλήρη ανεξαρτησίαν της αγαπητής μας πατρίδος και να κηρύξωμεν την ένωσιν της Κρήτης μετά της Μητρος Ελλάδος. Τα κωλύματα, άτινα παρενεβάλλοντο μέχρι τούδε εις την αγαθήν θέλησιν των Προστατίδων Δυνάμεων, όπως θέσωσι τέρας εις το υπέρ της πατρίδος εκπολιτιστικόν έργον των, επιστέφουσαι ούτω το γιγάντιον υπέρ της απελευθερώσεως έργον του Κρητικού Λαού, διά της ενώσεώς του μετά της Μητρος Ελλάδος, ήρθησαν εντελώς, διότι από προχθές ο τηλεγράφος μας ανήγγελεν ότι η μεν Βουλγαρία ανεκηρύχθη εις ανεξάρτητον Βασίλειον, η δε Βοσνία και Ερζεγοβίνη προσαρτάται εις την Αυστροουγγαρίαν. Η οριστική λύσις του Ανατολικού Ζητήματος δεν πρόκειται πλέον να ανακινήση ζητήματα εν τη Χερσονήσω του Αίμου, διότι ήδη ανεκινήθησαν υπό άλλων, η δε λύσις του, αποτελούσα έργον υψίστης δικαιοσύνης και τηρήσεως ισορροπίας μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, έχομεν στεράν την πεποίθησιν ότι θα τύχη της πλήρους επικροτήσεως του πεπολιτισμένου κόσμου και πρωτίστως των Μεγάλων Προστατίδων Δυνάμεων, αίτινες επανειλημμένως περιέβαλον την πατρίδα μας διά της μετά πολλών συμπαθειών προστασίας των.

Εναπόκειται ήδη εις πάντας ημάς να δείξωμεν ότι είμεθα άξιοι του μεγάλου επιτελεσθέντος βήματος, τηρούντες μετά ζήλου την δημοσίαν τάξιν και περιφρουρούντες μετά πατρικής μερίμνης τα συμφέροντα των συμπατριωτών μας Μουσουλμάνων.

Έχομεν ακράδαντον πεποίθησιν ότι ο Κρητικός Λαός, ο οποίος εις τας κρίσιμους περιστάσεις ανεφάνη πάντοτε πιστός εκτελεστής του

καθήκοντός του δεν θα υστερήσει σήμερα τούτου, οπότε διερχόμεθα την κρισιμωτέραν και υψηλοτέραν των περιστάσεων, αλλ' ότι και πάλιν θα το εκτελέσει μετά θρησκευτικής ευλαβείας υποτασσόμενος εις την φωνήν της Πατρίδος.

Η Κυβέρνησις της Κρήτης

Ο Πρόεδρος

Γ. Παπαμαστοράκης

Τα Μέλη

Χ. Παυλογεώργης

Ε. Μοάτσος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στέλλα Κ. Αλιγιζάκη, ό.π., 89-90.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΘΕΜΑΤΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ

Α΄

Η περίοδος 1821-1830

1. Πώς ερμηνεύεται η αρνητική κρίση του ιστορικού Σπυρ. Τρικούπη για τον αγώνα του 1821 στην Κρήτη;
2. Ποια ήταν τα κυριότερα εσωτερικά προβλήματα του κρητικού αγώνα και ποιες συνέπειες είχαν;
3. Πώς εκφράστηκε στην Κρήτη η αίσθηση της ενότητας του αγώνα της ελληνικής ελευθερίας;
3. Για ποιους λόγους η ευρωπαϊκή διπλωματία (κυρίως η αγγλική) απέκλεισε την Κρήτη από τα όρια του νεοπαγούς ελληνικού κράτους;
4. Ποιοι λόγοι υπαγόρευαν την αρνητική στάση του Καποδίστρια στη λύση του Κρητικού Ζητήματος;
5. Πότε και πώς δημιουργήθηκε το «Κρητικό Ζήτημα» και ποιες οι κυριότερες φάσεις του;
6. Πώς αντέδρασαν οι Κρήτες στην απόφαση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων (κυρίως της Αγγλίας) να αποκλείσουν την Κρήτη από το Ελληνικό Κράτος;

Β΄

Η περίοδος της Αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)

1. Τα πραγματικά αίτια του Κινήματος των Μουρνιδών (1833).
2. Η προοπτική της αιγυπτιακής πολιτικής στην Κρήτη κατά την περίοδο 1830-1840.
3. Η αγγλική πολιτική στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την περίοδο της αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη.

Γ΄

Η μεγάλη κρίση του Κρητικού Ζητήματος (1866-1869)

1. Ποια είναι τα ουσιαστά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Κρητικής επανάστασης του 1866-1869.

2. Η απήχηση του Κρητικού Αγώνα στους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής.

3. Ευρωπαίοι και Αμερικανοί δημοσιογράφοι στην Κρήτη. Η συμβολή του τύπου στην προβολή του Κρητικού Ζητήματος.

4. Ο Βίκτωρ Ουγκώ και ο αγώνας των Κρητών.

5. Οι αδυναμίες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της Κρητικής επανάστασης του 1866-1869.

6. Οι αντιθέσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων έναντι του Κρητικού Ζητήματος κατά την περίοδο της επανάστασης 1866-1869 και οι συνέπειές τους για την Κρήτη και την Οθωμανική αυτοκρατορία.

7. Σε τι αποσκοπούσε η Υψηλή Πύλη με την εφαρμογή του Οργανικού Νόμου στην Κρήτη.

8. Τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία του Οργανικού Νόμου.

9. Ποια ήταν η στάση των Κρητών απέναντι στον Οργανικό Νόμο του Αλή πασά.

10. Λογοτεχνικές και θεατρικές εκφράσεις της επανάστασης 1866-1869. Η περίπτωση του Παντελή Πρεβελάκη (Παντέρμη Κρήτη. Το Ηφαίστειο).

11. Το δράμα του Αρκαδίου στην ελληνική ποίηση και στην ελληνική ζωγραφική.

12. Κείμενα του ελληνικού τύπου (Αθηνών, Ερμούπολεως Σύρου, Κωνσταντινούπολης κλπ.) για την επανάσταση του 1868-1869 στην Κρήτη.

Δ'

Η περίοδος του Οργανικού Νόμου (1868-1878)

1. Ποια ήταν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία του Οργανικού Νόμου;

2. Ποια ήταν η αντίδραση των Κρητών στην εφαρμογή του Οργανικού Νόμου; Σατιρικά και παρωδιακά κείμενα στην Κρήτη.

3. Πώς επηρέασε τα κρητικά πράγματα η επανάσταση της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης;

Ε΄

Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας

1. Γιατί η Σύμβαση της Χαλέπας θεωρείται ως σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος;
2. Πώς διαμορφώθηκαν οι σχέσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων και της Τουρκίας σε σχέση με το Κρητικό Ζήτημα μετά το 1878;
3. Η έκδοση ελληνόφωνων εφημερίδων στην Κρήτη κατά την περίοδο 1880-1898.
4. Η προσπάθεια της Αγγλίας να ανακηρύξει την Κρήτη «αγγλικό προτεκτοράτο» και η αντίδραση των Κρητών.
5. Οι συνέπειες της έξαρσης των κομματικών παθών στην Κρήτη κατά τη δεκαετία 1878-1889.
6. Για ποιους λόγους ήταν άστοχη και επιζήμια η επανάσταση του 1889;

ΣΤ΄

Η Μεταπολιτευτική περίοδος στην Κρήτη

1. Για ποιους λόγους η περίοδος 1890-1895 χαρακτηρίζεται ως μια από τις ζοφερότερες περιόδους της τουρκοκρατίας στην Κρήτη.
2. Ποιους στόχους είχε ο Μανούσος Κούνδουρος προβάλλοντας την ιδέα της μεταπολίτευσης ως προσωρινή λύση του Κρητικού Ζητήματος;
3. Αίτια, αφορμές και συνέπειες της μεταπολιτευτικής επανάστασης του 1895.
4. Πώς αντιμετώπισαν οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης τη μεταπολιτευτική κίνηση στην Κρήτη;
5. Ποια υπήρξε η στάση της ελληνικής κυβέρνησης έναντι της μεταπολιτευτικής κίνησης στην Κρήτη;

Ζ΄

Τα γεγονότα 1897-1898

Το Κρητικό Ζήτημα στην τελευταία φάση του

1. Για ποιους λόγους αποφάσισαν οι Μ. Δυνάμεις να επέμβουν στην Κρήτη τον Ιανουάριο 1897;

2. Πώς αντέδρασε η ελληνική κυβέρνηση στην απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων να επέμβουν στην Κρήτη;

3. Ποια υπήρξε η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου στην επανάσταση του 1897;

4. Γιατί οι Κρήτες αντέδρασαν αρχικώς στη λύση της αυτονομίας, που πρότειναν οι Δυνάμεις της Ευρώπης;

5. Το Κρητικό ζήτημα και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. [Οι συνέπειες της αποστολής ελληνικού στρατού στην Κρήτη].

6. Για ποιους λόγους οι Κρήτες επέμεναν ανυποχώρητα στο αίτημα της απομάκρυνσης του τουρκικού στρατού από τη νήσο;

7. Είπαν ότι η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898) υπήρξε ο «καταλύτης» στην εξέλιξη του Κρητικού ζητήματος. Σε ποιο βαθμό αυτό είναι αληθές;

8. Ποιες υπήρξαν οι διπλωματικές ζυμώσεις για το πρόσωπο του Ύπατου Αρμοστή στην Κρήτη; Ποια ήταν η θέση της Τουρκίας, της Ελλάδας και των Δυνάμεων της Διεθνούς Προστασίας.

9. Η λογοτεχνική έκφραση της κρητικής ιστορίας (Ν. Καζαντζάκη «Καπετάν Μιχάλης», Παντελή Πρεβελάκη «Ο Κρητικός»).

10. Ο αθηναϊκός τύπος του 1897 για το Κρητικό Ζήτημα. Θέσεις και αντιθέσεις των δημοσιογραφικών άρθρων.

Η΄

Η περίοδος της Αυτονομίας στην Κρήτη (1898-1913)

1. Πώς και με ποιους όρους παρέδωσαν οι Προστάτιδες Δυνάμεις την εξουσία στον Πρίγκιπα Γεώργιο;

2. Πώς ασκήθηκε η διεθνής προστασία της Κρήτης κατά την περίοδο 1898-1908;

3. Σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Αυτονομίας.

4. Για ποιους λόγους ο Πρίγκιπας Γεώργιος απομάκρυνε τον Ελευθέριο Βενιζέλο από την Κυβέρνηση της Κρήτης;

5. Γιατί ο Ελευθέριος Βενιζέλος προχώρησε στην επανάσταση του Θερίσου;

6. Ποιες υπήρξαν οι αντιδράσεις στην Κρήτη και στην Ελλάδα για την αντίθεση του Βενιζέλου στην πολιτική του Πρίγκιπα;

7. Πώς επηρέασε τα κρητικά πράγματα η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο;

8. Γιατί ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρωθυπουργός της Ελλάδας αρνήθηκε να δεχθεί του Κρήτες βουλευτές στην Ελληνική Βουλή τα έτη 1910-1912;

9. Πότε και με ποιες συνθήκες λύθηκε οριστικά το Κρητικό ζήτημα;

10. Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα στις εφημερίδες της εποχής.

11. Η Κρήτη στην Ελληνική Λογοτεχνία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιγιζάκη Στέλλα Κ., *Η επαναστατική προκήρυξη της 22 Σεπτεμβρίου 1908. Συμβολή στην Κρητική Ιστορία της περιόδου της Αυτονομίας*, Αθήνα 1982.
- Βενέρης Τιμ. *Το Αρκάδι διά των αιώνων*, Αθήνα 1938.
- Δετοράκης Θεοχ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986 (Ηράκλειο, 1990).
Βιβλιογραφία της Κρητικής Ιστορίας, περιοδικό «Παλίμψηστον» τ. 3, 1986, 232-233.
Η επανάσταση του Θεορίσου (1905), *εφ. Απογευματινή (Εγκυκλοπαιδεία-Προσφορά). Ελλάδα-20ός Αιώνας. Τόμος Β΄. Τά γεγονότα, 10-16.
Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898). Έκδοση για την εκατονταετηρίδα της Κρητικής Ελευθερίας (1898-1998), Ηράκλειο 1998. Έκδοση της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, ΙΔ΄.
- Ζαμπέλιος Σπ.-Κριτοβουλίδης Κ., *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης* (συμπληρωθεία υπό Ιω. Κονδυλάκη), εν Αθήναις 1971 (β΄ έκδοση).
- Καλλιατάκη Κ., *Αγγλία και Κρήτη 1868*, Κρητικά Χρονικά 25, 1973, 229-277.
Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877, Αθήνα 1984 (διδ. διατριβή).
- Κόκκινος Διον., *Η ελληνική επανάστασις*, τ. 1-6, Αθήνα 1950 (πέμπτη έκδοση, 1967-1969).
- Κούνδουρος Μ., *Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάστασις της Κρήτης και η αρμοστεία αυτής*, εν Αθήναις 1921 (ενανέκδοση από το ΕΛΙΑ, 1997).
- Κρήτη. *Ιστορία και Πολιτισμός* (έκδοση Συνδέσμου τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης), τ. Β΄, Ηράκλειο 1988.
- Κριάρης Παν. Κ., *Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Γ΄, εν Αθήναις 1937.
- Κριτοβουλίδης Κ., *Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859 (Χανιά, 1912).
Παράστημα εις τα Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, Αθήνησι 1860.

- Μακροάκη Λιλή, *Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 1992 (έκδοση ΜΙΕΤ).
- Μαρής Αντ. Μ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Κίνημα του Θερίσου*, Χανιά 1985.
- Μάρκογλου Εμμ. Ε., *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού Λαού διά την Κρητικήν Επανάστασιν 1866-1869*, Αθήναι 1970.
- Μουρέλλος Ιω., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1931-1950.
- Παδουβάς Κώστας Ε., *Κρήτη 1897-1913. Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις. Κατοχή-Αυτονομία-Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997.
- Παπαμανουσάκης Στρατής, *Η ξενοκρατία στην Κρήτη*, Αθήνα 1979.
Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηρός, Χανιά 1985.
- Παπαντωνάκης Γ., *Η διπλωματική ιστορία της κρητικής επαναστάσεως του 1866*, εν Αθήναις 1926.
Η πολιτική σταδιοδρομία του Ελευθερίου Βενιζέλου, εν Αθήναις 1929.
Σελίδες συγχρόνου ιστορίας: Το Κρητικόν Ζήτημα 1830-1912, εν Αθήναις 1931.
- Προβελάκης Ελ., *Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Αθήνα 1966.
- Προβελάκης Ελ.-Πλαγιαννάκου-Μπεκιάρη Β., *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869, Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος*, 1-2, Αθήναι 1970.
- Ξανθουδίδης Στέφ. *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, εν Αθήναις 1909.
- Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην*, Αθήναι 1974.
- Σκανδάμης Α. Σ., *Ο Πρίγκιψ Γεώργιος. Η ζωή και το έργο του*, Αθήναι 1955.
- Σταυρινίδης Νικ. *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, τ. Α΄ -Γ΄, Ηράκλειον 1971-1974.
- Σταυρινού Μιράντα, *Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα (1839-1841)*, Αθήνα 1986.
- Τσιριντάνης Αλ., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επαναστάσεως 1866-1869*, τόμοι 3, Αθήναι 1950-1951.
- Τωμαδάκης Ν. Β., *Τα εν Κρήτη πολιτεύματα (1821-1824) (Μιχαήλ Αφεντούλιεφ, Μανόλης Τουμπάξης, Πέτρος Σκυλίτζης-Ομηρίδης και Γ. Καλαμαρας)*, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 15. 1961, 3-51.
- Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Γ΄, εν Χανίοις 1909.

Κωδικός Βιβλίου: 0-22-0164-01-2012
ISBN 978-960-06-2419-9

ITYE
"ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ"

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(02)02201640120129